

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΚΑΙ
Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1959

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΔΗΜΟΣ Ι. Π. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΡΟΠΟΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ :

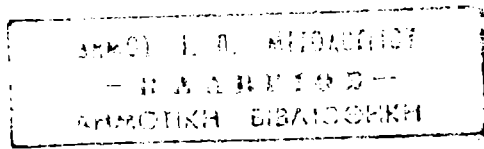
ΔΩΡΕΑ

Θ. ΜΑΚΡΟΠΟΚΛΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ : 12-8-87

Α. Ε. 6177

Α. Τ. 889.4 ΜΑΚ

4.ε. 6127

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1959

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- 1) Μεσολογιτικές 'Ιστορίες (Πρόλογος Κ. Παλαμᾶ).
- 2) Μικροὶ Ἅρωες.
- 3) Ὁ Πρωτοσέλιγγας τῆς Πίνδου (ἔπαινος Ἐνώσεως Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν).
- 4) «Ἡρωϊκὰ Ἑλληνόπουλα»
- 5) «Διγενῆς Φιλιάδης»
- 6) Συλλογὴ Νεοελλ. Ἀναγνωσμάτων Γ' τάξεως Γυμνασίου
- 7) » » » Δ' » » ἐγκεκριμένη.
- 8) » » » Ε' » » »
- 9) » » » ΣΤ' » » »
- 10) » » » Η' » » »
- 11) Ἀναγνωστικὸν Δ' τάξεως Δημοτ. Σχολείου, ἐγκεκριμένον.
- 12) » » » Ε' » » »
13. » » » ΣΤ' » » »
- 14) Ἱστορία Νεωτέρων Χρόνων διὰ τὴν Ζ' τάξιν τῶν Γυμν. ἐγκεκριμένη.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Ὁ Κωστής Παλαμᾶς γεννήθηκε τὸ 1859 στὴν Πάτρα ἀπὸ πατέρα Μεσολογγίτη. «Ἐφτά χρονῶν παιδί, συντριμμέν' ἡ βάρκα μου, γράφει.' Ὁ θάνατος μᾶς ἄρπαξε πατέρα καὶ μητέρα κι ἔκλεισε τὸ σπίτι. Ἀπὸ τὸν τόπο, πού μᾶς ἤῤυρε τὸ κακό, μᾶς περάσανε μιὰ νύχτα ναυαγούς, μέσα σ' ἓνα καΐκι, στὸ γειτονικό τὸν τόπο, πού μᾶς πρόσμεναν νὰ μᾶς περιμαζώξουν. Καλὰ καλὰ δὲ ξέρω οἱ δικοί μου γύρω μου τί ἀπομεινάρια κουβαλούσανε ἀπὸ τὸ μικρὸ τὸ βιό μας. Ἐγὼ πῆρα καὶ κράτησα κι ἔφερα μαζί μου στὸν ἄλλο τόπο ἓνα βιβλίο, «τὸν Γεροστάθη» ».

Τὴν πίκρα του ὁ Ποιητὴς γιὰ τὸ πρόωρο χάσιμο τῶν γονέων του τὴν ἔχει σταλάξει σὲ πολλοὺς του στίχους. Ὁ θεῖος τοῦ μικροῦ Κωστή, ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς, αὐτὸς ἀνέλαβε νὰ προστατέγη καὶ νὰ μορφώση τ' ὄρφανό. Καὶ τὸ ἔπραξε μὲ στοργὴ πατρικὴ καὶ φωτισμένη καθοδήγηση — ἦταν καθηγητὴς στὸ γυμνάσιο τοῦ τόπου. Στὸ σπίτι του ὁ ἀνηψιὸς βρῆκε συντρόφους τοὺς δυὸ γιουὺς του, τὸν Πάνο καὶ τὸν Γιάννη.

Φυσικὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ στάθηκε ἡ πόλη τοῦ Μεσολογγίου, ἡ Λιμνοθάλασσα, οἱ ἐξοχές, ὁ Ἀράκυνθος - ὁ Ζυγὸς τῶν ντόπιων - καὶ τὸ Αἰτωλικό. Ἐφηβὸς πιά ὁ Παλαμᾶς ἐπεσκέφτηκε τὴν Βαρᾶσοβα καὶ τὰ χωριά τοῦ Φειδαρη ἀνατολικά, τὸ Αἰτωλικό, τὴν Κλεισοῦρα καὶ τὸν κάτω Ἀχελῷο δυτικὰ καὶ βορεινὰ τὶς Αἰτωλικὲς Λίμνες, Λυσιμαχία καὶ Τριχωνίδα καὶ τὸ Ἀγρίνιο.

Τὸν καιρὸ, πού ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι ὁ Κωστής Παλαμᾶς, ὁ τόπος ἔμενε σχεδὸν ὅπως ἦταν στὰ «Ἡρωικὰ Χρόνια». Μόνον εἶχαν ἐπιδιορθωθῆ καὶ ξαναχτιστῆ τὰ περισσότερα σπίτια. Στὴν περιοχὴ τοῦ Κάστρου φαίνονταν ἐδῶ κι ἐκεῖ κανόνια καὶ σκόρπιες μπάλλες. Οἱ πλαγινοὶ προμαχῶνες — οἱ ντάπιες — ἀνατολικά καὶ δυτικὰ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἰσοπεδωθῆ. Καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐπιχωματώσεων καὶ ρυμοτομίας δὲν εἶχε καλὰ - καλὰ ἀρχίσει. Καὶ κάθε χειμῶνα, ὅταν λυσομανᾷ ὁ νοτιᾶς καὶ σπρώχνη ὄγκο νερὰ ἀπ' τὸ Ἴόνιο στὴν Λιμνοθάλασσα καὶ κάποτε σαρώνη τὰ γυροβolidia τῶν ἰβαριῶν - ἰχθυοτροφείων - πόση ὁμορφιά ἔχει αὐτὴ ἡ παραφορὰ τοῦ νοτιά! — τὰ νερὰ προχωροῦσαν μέσα σ' ἀρκετὰ σημεία τῆς πολιτείας κι ἀπέκλειαν ὀλόκληρες συνοικίες. Οἱ δρόμοι τότε γί-

1. «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου».

νονταν μικρές διώρυγες, όπου γαίτες, ¹ ακόμα και προιάρια ² χρησίμευαν στους κατοίκους για να επικοινωνούν με τὸ κέντρον.

Ἡ Λιμνοθάλασσα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διατηροῦσε ὅλη τὴν παρθενικὴ τῆς λάμψη στὰ μάτια τῶν ἐπισκεπτῶν τῆς. Γιατὶ δὲν εἶχε ἀκόμα στερεωθῆ ὁ δρόμος μετὶ τὶς πολλὰς γέφυρες, πού, προχωρώντας πέρα ὡς τὸ νησάκι τῆς Τουρλίδας, στὴν ἄκρῃ τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου, τὴν κόβει στὰ δύο καὶ προσφέρει στὴν θεὰ τῶν περιπατητῶν τὰ πιδὸ ἀπόμερα σημεῖα τῆς, κι αὐτὴ τὴν Κλείσοβα. Τὴν Λίμνη τὴν γνώριζε τότε κανεὶς διασχίζοντας τὰ νερά τῆς μετὶ προιάρι ἢ γαίτα, ἀνοίγοντας πανὶ στὸ μαῖστράλι ἢ σπρώχνοντας μετὰ σταλίκι. Οἱ ψαράδες κι ἐργάτες τῆς Λίμνης, ὅλοι σχεδόν, ἦταν ντόπιοι, παλιοὶ ἀγωνιστὰ ἢ ἀπόγονοι ἀγωνιστῶν.

Λοιπόν, ὅταν ἔφτασεν ὁ Παλαμᾶς στὸ Μεσολόγγι, ὁ χῶρος ὅλος μετὸς προμαχῶνες τοῦ ἄλλοτε «ΦΡΑΧΤΗ» καὶ τὴν τάφρο, μετὶ τὴν Λιμνοθάλασσα καὶ τὰ νησιά τῆς, φαιτόταν σὰν μιὰ ἐκτεταμένη, ἀλλὰ παρατημένη πιά, γιγαντιαία σκηνὴ θεάτρου, ὅπου, κάμποσο καιρὸ πρὶν, εἶχε παιχθῆ κάποιο τιτάνιο δράμα μετὰ χιλιάδες πρόσωπα καὶ μ' ἀπειρα θεατρικὰ μέσα καὶ τεχνάσματα, ἀνατινάξεις κτλ. Δέος κατέκλυζε τὴν ψυχὴ τοῦ ἐπισκέπτου, πού ἤξερε λεπτομέρειες τοῦ δράματος αὐτοῦ ἢ τὶς ἄκουε ἀπ' τὸ στόμα κάποιου ντόπιου.

ΛΙΓΑ, ΑΛΛ' ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

*Θαλασσινῶν, Γραμματικῶν, Κουρσάρων,
Γῆ, φωλιὰ ἐσύ, χωσιὰ, πνοή, Πατρίδα.*

(Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ)

Πολλοὶ Ἕλληνες σήμερα δὲν γνωρίζουν καλὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσολογγίου, κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ μερικοὶ ἀποροῦν πῶς οἱ σκλάβοι, ναυτικοὶ καὶ ἀγρότες, τῆς μεσημβρινῆς Αἰτωλίας, ὄχι μόνον οἱ πολεμιστὰί, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς, ἔδειξαν στὶς πολιορκίας πρωτοφανῆ ἀντοχή, καταπληκτικὴ ἀγωνιστικὴ διάθεση καὶ συγκινητικὴ ὁρμὴ πρὸς θυσίαν. Γι' αὐτό, μετὰ μιὰ σύντομην παρέκβαση θὰ σκιαγραφήσωμε τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσολογγίου.

Ὅταν ἔπεσε ἡ Πόλις καὶ χάθηκε ἡ Ἑλληνικὴ, Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, Μεσολόγγι δὲν ὑπῆρχε. Ἴσως ὁ πρῶτος συνοικισμὸς νὰ θεμελιώθηκε στὸς λόγγους μέσα καὶ στὰ τέλματα τοῦ χώρου τοῦ περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνα, στὰ 1705, οἱ Τοῦρκοι χτύ-

1. Γαίτα εἶναι μικρὴ, στενόμακρη βάρκα, χωρὶς καρίνα.
2. Προιάρι ἢ καὶ πρυάρι εἶδος μεγάλης γαίτας.

πησαν τούς Βενετούς, πού κατείχαν τότε τὸ Μεσολόγγι, καὶ τούς ἔδιωξαν. Φαίνεται ὅτι ἡ πόλις ἔπαθε φθορά. Οἱ κάτοικοι ξανάρχισαν τὴν ἐργασία καὶ γρήγορα πρόκοψαν. Ἐκαλλιέργησαν κι ἐφύτεψαν τὴν εὐφορὴ γῆ τους, ὠργάνωσαν τὴν ἐκμετάλλευσή τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ τῶν ἀλυκῶν τῆς Λιμνοθάλασσης καὶ ἐδημιούργησαν σπουδαία ἐμπορικὴ ναυτιλία. Οἱ ναυτικοὶ τους ἔγιναν ξακουστοί, γιατί τολμοῦσαν καὶ τὰ ἔβαζαν, ὄχι μόνον μὲ τούς Ἀλγερινούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τούς Δαλματοὺς πειρατάς, τούς σκληροὺς Δουλσινιώτες. Καὶ δὲν ἔγινε τὸ Μεσολόγγι οἰκονομικὸ κέντρο ἀνθηρὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ πνευματικὸ. Ἐνοιχτήκαν σχολεῖα κατώτερα κι ἀνώτερα. Σκορπίστηκαν φῶτα. Ντόπιοι νέοι πήγαιναν καὶ σπούδαζαν στὴν Ἰταλία καὶ γίνονταν ἐπιστήμονες, ἰδίως γιατροί. Μεταξὺ τῶν διανοουμένων τοῦ τόπου ὑπερεῖχε ὁ Παναγιώτης Παλαμᾶς. Καὶ δὲ ζοῦσε τὸ Μεσολόγγι ἀπομονωμένο στὸ χῶρο του, ἀλλὰ βρισκόταν σ' ἐπικοινωνία μὲ τὴν Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἡπειρο. Τ' ἀντραγαθῆματα τῆς Κλεπτουριάς γέμιζαν χαρὰ τὶς ψυχές. Καὶ τὰ παθήματά της στάλαζαν σ' αὐτὲς θλίψη. Τὰ Δημοτικὰ τραγούδια ἀκούονταν συχνὰ στὴν σκιάβα Πολιτεία. Εἶχαν γίνει λοιπὸν οἱ Μεσολογγῖτες φωτισμένοι καὶ συνειδητοὶ πατριῶτες κι' ὁ τόπος τους ἐθνικὴ ἐστία τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες φοίνονταν ἀνεκτικοί, τούς μπούκωναν ὀλοένα τὸ στόμα οἱ ντόπιοι. Ψηλότερα ὅμως, ἐπάνω ἀπ' τὴν Ἡπειρο, οἱ Τουργκαλβανοί, οἱ «ἐξ ἐπαγγέλματος λησταί» μάθαιναν γιὰ τὴν προκοπὴ καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ Μεσολογγίου κι ἔτριζαν τὰ δόντια τους.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα μηνύματα ἐλπιδοφόρα γιὰ ἀπελευθέρωση κι ἐθνικὴ ἀποκατάσταση πλημμυρίζουν χαρὰ τὶς ἑλληνικὲς ψυχές.

*Ἀκόμα τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
Ραγιάδες, Ραγιάδες..*

Ἡ πίστη τοῦ ὑποδούλου, Ἑλληνικοῦ λαοῦ στὴν καλὴ προαίρεση τῆς μεγάλης, Ὀρθόδοξης Αὐτοκρατορίας τοῦ βορρᾶ γίνεται ἀκλόνητη. Στὰ 1770, ἐνῶ οἱ Ρῶσοι πολεμοῦσαν στὶς παραδουνάβιες χῶρες μὲ τούς Τούρκους, πράκτορες τῆς Αἰκατερίνης Β' ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι σύντομα θὰ στελνόταν ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη ἀπ' τὴν Ρωσσία, παρακίνησαν κι ἐπανεστάτησαν ὠρισμένες περιφέρειες τῆς χώρας. Τότε ἐπανεστάτησε καὶ τὸ Μεσολόγγι μ' ἀρχηγὸ τὸν Παναγιώτη Παλαμᾶ. Ἀλλὰ ἡ ρωσικὴ βοήθεια ὑπῆρξε μικρὴ καὶ σχεδὸν ἀσήμαντη. Κι ὁ Σουλτᾶνος, ἀντιδρώντας γοργὰ, ἐκίνησεν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν καὶ στὴν Στερεὰ καὶ στὴν Πελοπόννησο μπουλούκια, πολλὰ μπουλούκια ἀπὸ Τουργκαλβανούς. Ἐναντίον μάλιστα τοῦ Μεσολογγίου ἐκίνησε καὶ τούς Δουλσινιώτες πειρατάς. Στὴν διάβαση τοῦ Ἀγγελοκάστρου μάταια ἀγωνίστηκαν οἱ Γριβαῖοι νὰ συγκρατήσουν τούς Τουργκαλβανούς, πού καταίβαιναν πρὸς τὸ Μεσολόγγι. Ἔτσι τὴν Μεγάλῃ Βδομάδα τὸ Μεσολόγγι βρέθηκε κυκλωμένο ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα. Εὐτυχῶς πρόφτασαν

κι επενέβηκαν πολλά Μεσολογγίτικα καράβια και με τὰ κανόνια τους, πού τὰ υπηρετούσαν εμπειροί πυροβοληταί, άπομάκρυναν τούς Δουλσινιώτες. Και κατώρθωσε έτσι να σωθή με μικρά ίστιοφόρα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ και να καταφύγη στ' άπέναντι Έφτάνησα. Τά περισσότερα Μεσολογγίτικα καράβια καταστράφηκαν. Κι ή πλούσια πολ'τεία έμεινε στην διάθεση τῶν φοβερῶν έπιδρομέων. 'Υπάρχει σ' ένα έπίσημο δικόγραφο μιὰ έκθεση, τῆς τότε καταστροφῆς τοῦ Μεσολογγίου, όπου αναφέρονται καταθέσεις σημειόντων Μεσολογγιτῶν προσφύγων στην Λευκάδα — στα 1771 — ενώπιον τοῦ Βενετοῦ Προβλεπτή Βάλβη. 'Από την έκθεση αὐτή πληροφορεῖται κανείς πόσο προηγμένη κοινωνία είχε τὸ Μεσολόγγι και πόση ύλική προκοπή.

Έζησαν λοιπόν τότε οί Μεσολογγίτες τὸν πρώτο «Χαλασμό». Έζησαν ακόμα και τὸν πικρὸ έκπατρισμό. Εὐτυχῶς σιγὰ σιγὰ, με την άνεξήγητη άνοχή τοῦ κατακτητῆ, ξαναγύρισαν στὸν τόπο τους. Ξανάχτισαν την πόλη τους. Καλλιέργησαν πάλι την γῆ. Και συγκρότησαν με την ύπομονή κι έπιμονή τους νέο έμπορικό στόλο. Έτσι ή ζωή τους ξαναβρῆκε, έπειτα από συμφορές και πένθη, τὸν παλιό, ήρεμο ρυθμό της, με τις ώραιες θρησκευτικές και κοινωνικές συνήθειες. Όλοι όμως οί Μεσολογγίτες, μικροί μεγάλοι, άντρες γυναῖκες, είχαν άποκτήσει πείρα πολύτιμη για την άξια τῆς έλευθερίας. Κι είχαν νοιώσει καλά ότι αὐτή, ή έλευθερία, άξιζε κι ένα δεύτερο κι ένα τρίτο άγῶνα.

Γύρισε στὸ Μεσολόγγι κι ὁ Παναγῆς Παλαμᾶς με τούς δικούς του και ξανάνοιξε την «Παλαμαϊκήν 'Ακαδημία». Γύρισαν επίσης κι οί λοιποί διανοούμενοι, όσοι είχαν έπιζήσει. 'Ανοίχτηκαν κι άλλες σχολές. Κι άρχισε νέα περίοδος πνευματικῆς άκμῆς, πιὸ ζωηρή άπ' την προηγούμενη. Έλληνόπουλα, ακόμα κι άπ' την Κωνσταντινούπολη, έφταναν στὸ Μεσολόγγι για να φοιτήσουν στις σχολές. Κι ὁ 'Αλῆ πασᾶς άργότερα εκεί έστειλε τὰ έγγόνια του να μορφωθοῦν. 'Η Παιδεία, πού διατηροῦσε και δυνάμωνα και την φλόγα τοῦ πατριωτισμοῦ και παρηγοροῦσε την έθνική ψυχῆ και την έτοίμαζε για νέο άγῶνα, έγινε για τὸν λαὸ άγαθὸ πρώτης ανάγκης, άποτέλεσε παράδοση.

Τὸ Μεσολόγγι είχε τὰ γράμματα και την ύλική προκοπή, τὰ βουνά όμως τῆς Ρούμελης είχαν τούς Κλέφτες. Τά Δημοτικά τραγούδια, πού έξυμνοῦσαν τούς άγῶνες τῶν ελεύθερων εκείνων Έλλήνων τοῦ βουνοῦ, γοῆτευαν τούς Μεσολογγίτες. Οί ναυτικοί πρὸ παντός, όταν γύριζαν στὸ Μεσολόγγι, σύχναζαν στις ταβέρνες, όπου τραγουδιστὰί τόνιζαν τὰ παθήματα τοῦ Βλαχάβα, τοῦ Κατσαντώνη...

Την εποχή εκείνη ένας άγιος άνθρωπος, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, μάγευε με τὸν λόγο του. Έπρέσβευε τὸν ἴσο δρόμο, τὸν δρόμο τοῦ Θεοῦ, αλλά και τὸν δρόμο πρὸς τούς άγῶνες για την άπελευθέρωση. Τά ταξίδια του και τὰ κηρύγματά του δημιουργοῦσαν στους σκλάβους συναγεμίο...

Ήταν και κάτι άλλα «κηρύγματα», που τὰ ἔφερναν ἀπ' τὴν Δύση Μεσολογγίτες ναυτικοί· κηρύγματά γιὰ τὸ δικαίωμα αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, γιὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ἡ Γαλλία ὅλη εἶχε ξεσηκωθῆ...

Ἐκεῖ, στὴν Δυτικὴ Ρούμελη ἡ μέρα τῆς «Μεγάλης Προσδοκίας» φαινόταν νὰ πλησιάζη... Τὴν ἔφεραν πιὸ σιμὰ τὰ γεγονότα τοῦ Σουλίου καὶ ἡ ὑπέροχη θυσία τοῦ Σαμουήλ...

Ἄλλὰ ἔξαφνα ὁ Ἀλῆ πασᾶς, ὁ τουρκαλβανὸς αὐτὸς ληστής, πρόσεξε ἰδιαίτερα τὸ Μεσολόγγι κι ἄρχισε μὲ τὸν ἕναν περιορισμὸ καὶ μὲ τὸν ἄλλο νὰ τὸ σφίγγη, σὰν τὸ φεῖδι, καὶ νὰ ρουφᾷ τὴν δροσιά καὶ τὴν ἱκμάδα του. Καὶ θὰ τὸ ξέραινε καὶ θὰ τὸ ρήμαζε τελείως, ἂν δὲ συνέπιπταν τὰ γεγονότα ταῦ 1821.

Στὶς παραμονές τῆς Μεγάλης Ἐθνικῆς Ἐγέρσεως τὸ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ἀποτελοῦσε μιὰ φωτισμένη καὶ προηγμένη πολιτεία. Ἡ κοινωνία του, πού στηριζόταν, κατὰ τὸ πλεῖστον, στὴν μικρὴ ἰδιοκτησία καὶ στὶς ἐπιχειρήσεις στὴν γῆ καὶ θάλασσα, πού ἀπαιτοῦσαν δραστηριότητα καὶ τόλμη, ἦταν στὰ θεῖα ποιητικὰ εὐλαβικὴ, ὄχι θρησκόληπτη, ψυχικὰ καλλιεργημένη, ὅσο ἴσως καμμιά ἀπ' τὶς τότε σκλάβες, ἑλληνικὲς πολιτείες, ἐντελῶς συνειδητὰ ἐθνικόφρων, ρωμαντικὴ ἀπὸ φυσιολατρεία καὶ καλαισθησία, μ' ἀνοχὴ καὶ θαυμασμὸ γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν φτώχεια· μιὰ κοινωνία πατριωτικὴ καὶ γνήσια δημοκρατικὴ, πού ἂν ἔφευγε ὁμαλὰ ἀπ' τὸν τράχηλο τοῦ Γένους ὁ ζυγὸς, θὰ γινόταν ἠθικοκοινωνικὸ καὶ ἐθνικὸ πρότυπο γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ 1821 ἐπανεστάτησε καὶ τὸ Μεσολόγγι. Ἔως τότε ἡ πόλη, ἔχοντας «πεῖραν παθημάτων», εἶχεν ἀσκήσει τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση — μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1770 — μὲ τὴν ἀκάματη ἐργασία καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνύψωση. Τώρα πού ἄρχιζε ὁ Ἱερός Ἀγῶνας, θὰ περνοῦσε στὴν ἀγωνιστικὴ ἀντίσταση. Κι ἡ ἀντίσταση ἐκείνη θ' ἀπαιτοῦσε αἵματα — νέα αἵματα — καὶ νέες θυσίες. Πολεμιστὰς ἔτοιμους «εἰδικευμένους» θὰ παρουσίαζε τοὺς ἀτρόμητους ναυτικούς του πυροβολητὰς. Ἄλλὰ κι οἱ ἄλλοι κάτοικοι ἄντρες, γυναῖκες, παιδιὰ ἦταν διαπαιδαγωγημένοι ἐθνικὰ καὶ ἔτοιμοι γιὰ ἀγῶνα, ὅσον ὀλίγοι ἄλλοι Ἑλληνες. Καὶ θὰ κατέβαιναν στὸν ἀγῶνα ὡς «ἐλεύθεροι σκλάβοι», γιὰ νὰ γίνουν λίγο ἀργότερα, ὡς «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», στήριγμα τοῦ ὄλου Ἀγῶνα.

Ἡ γεωγραφικὴ θέση, ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία τῶν πολεμικῶν γεγονότων κατέστησαν τὸ Μεσολόγγι καταφύγιο κι ὀρμητήριο: Ἀπὸ ἐκεῖ διάβηκε τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ Κυριάκουλη Μαυρομιχάλη, ἐπάνω σὲ 15 Μεσολογγίτικα σκάφη. Ἐκεῖ συμπλήρωσε τὶς ἐλλείψεις του μὲ ντόπιους ἄντρες καὶ τράβηξε γιὰ τὸ Φανάρι, στὸν Ἀμβρακικό. Χτυποῦσαν οἱ καμπάνες. Ἐκλαιγαν κι εὐχιόνταν οἱ γυναῖκες. Ἡ ἐλεύθερη Ἑλληνικὴ Πολιτεία δοκίμαζε συγκινήσεις ἀπ' τὶς περιπέτειες τοῦ Ἀγῶνα. Ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Μαυρομιχάλη ἐναυάγησε. Πολλὰ τὰ θύματα. Τὸ λείψανο τοῦ γενναίου Λάκωνα

τὸ ἔφεραν θλιμμένοι συμπατριῶτες του πολεμιστὰι στὸ Μεσολόγγι, ὅπου
✓ ἔμεινε γιὰ πάντα. Ἐμεινε μάτι ἀδάκρυτο τὶς μέρες ἐκεῖνες ;

Ἄπ' τὸ Μεσολόγγι κίνησε κι ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ πρῶτος κοινο-
βουλευτικὸς ἄντρας του. Κίνησε γιὰ τὴν Ἥπειρο, νὰ βοηθήσῃ τοὺς Σου-
λιῶτες μ' ἄλλο ἐκστρατευτικὸ σῶμα. « Ἐναυστόλησεν » ὁμως τὴν συμφορὰ
τοῦ Πέτα... Καὶ λίγο ἀργότερα ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου, φαρμακωμένος,
ἀλλὰ ὑπομονητικὸς, εἶδε νὰ γυρίζουν, ὅσοι εἶχαν ἀπομείνει, Ἕλληνες καὶ
Φιλέλληνες. Τὰ λείψανα τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τ' ἀκολουθοῦσαν
ἄντρες, γυναῖκες, παιδιὰ ἀπ' ἄλλα Ἑλληνικὰ μέρη κι ἰδίως ἀπ' τὸ δύστυχο
Σούλι.

Καὶ κατέβαιναν ὀλοένα στὸ Μεσολόγγι καὶ ζητοῦσαν ἄσυλο καὶ
προστασία πολέμαρχοι ἀπ' τὴν Ἥπειρο καὶ τὴν Ρούμελη, πολεμιστὰι,
κληρικοὶ, γυναικόπαιδα, πληγωμένοι κι ἀρρωστοὶ, πένθιμη κι ἀτέλειωτη
παρέλαση. Τοὺς δέχονταν οἱ κάτοικοι κι οἱ λαμπροὶ κληρικοὶ μ' ἀγάπη
χριστιανικὴ.

Ζοῦσε, ναί, τότε ὁ λαὸς τῆς πολιτείας πικρὲς δοκιμασίες, αὐτὲς ὁμως
οἱ δοκιμασίες τοῦ ἀντρεῖεσαν τὸ φρόνημα.

Ἄλλὰ ἡ μεγάλη δοκιμασία ἦταν ἡ κάθοδο τοῦ Βρυῶνη καὶ ἡ πρώτη
πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Μέρη δυσχέρειας κι ἀμηχανίας. Ὁ Μαυρο-
κορδάτος ἔδωκε τὸ παράδειγμα τῆς εὐψυχίας. Κι ἡ πόλη ἀμύνθηκε κι
ἀπέκρουσε τὴν ἔφοδο, τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων 1822. Ζενύχτησε
ὁ λαὸς μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα. Κωδωνοκρουσίες σκέπαζαν κάποτε τὶς
ὀμβροντιές τῶν καριοφιλιῶν. Ἀνέτειλε ἡ θεία μέρα. Φαντάζεται κανεὶς
πῶς ἦταν ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι, πολεμιστὰι κι ἄμαχοι ; Ὅπως καὶ νὰ ἦταν
ὁμως αὐτὴ τὴν φορὰ οἱ Τουρκαλβανοὶ δὲν ἔφαγαν τὸ Μεσολόγγι ἀλλὰ
τοὺς ἔφαγε αὐτό.

Μέρα Χριστοῦ καὶ τὰ γυναικόπαιδα συμάζευαν πληγωμένους καὶ
κῆδευσαν νεκροὺς.

Τὸ καλοκάρι τοῦ ἄλλου χρόνου ξεκίνησε ἀπ' τὸ Μεσολόγγι μὲ τὶς
εὐχὲς ὄλων ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης μὲ τοὺς Σουλιῶτες του καὶ τράβηξε
πρὸς τὴν Εὐρυτανία ψηλά, γιὰ νὰ προλάβῃ ἄλλο σῶμα ἀπὸ Τουρκαλβα-
νοὺς, πού κατέβαινε. Ὁ ἀφινιδιασμός, πού ἐνήργησε ὁ Μπότσαρης στὸ
Κεφαλόβρυσσο τοῦ Καρπενησιοῦ κατὰ του ἐχθροῦ πέτυχε, ἕνα βόλι ὁμως
σῶριασε χάμου τὸν ἀρχηγὸ τὸν ἴδιο. Θλιμμένοι σύντροφοὶ κουβάλησαν
τὸ ἀψυχο σῶμα στὸ Μεσολόγγι, γιὰ νὰ μείνῃ ἐκεῖ γιὰ πάντα. Στὴν κη-
δεῖα τοῦ Μπότσαρη ὁ λαός, ντόπιος καὶ φερτός, ἔκλαψε καὶ θρήνησε γιὰ
τὸν χαμὸ τοῦ σεμνοῦ Σουλιώτη ἥρωα καὶ τόσων ἄλλων. Πολεμιστὰι κι
ἄμαχοι, ἀπτῶτοι στοὺς κινδύνους καὶ ψύχραιμοι, γίνονταν συναισθημα-
τικοὶ, ἀποχαιρετῶντας προσφιλεῖς πρόσωπα. Τὸ ἴδιο δὲν ἐπρατταν κι οἱ
Ὀμηρικοὶ ἦρωες ἔξω ἀπ' τὴν Τροία ;

Τὸν ἄλλο χρόνο ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι ὁ μεγάλος βρεττανὸς ποιη-
τῆς κι ὁ θερμὸς φιλέλληνας, ὁ Βύρων. Ὁ «ὕψιπέτης ἀετός» ἐκεῖνος, ὁ

γλυκὺς βάρδος τοῦ Ρωμαντισμοῦ, πού εἶχε θαμβωθῆ ἀπ' τὴν «ἀλήθεια καὶ τὴν ὁμορφιά» τοῦ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, βρῆκε σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τὸν πιὸ ὑψηλὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του. Δυστυχῶς δὲν ἔζησε πολὺ. Ὁ θάνατός του θεωρήθηκε ἔθνικὴ συμφορά. Τὸν θρήνο τοῦ λαοῦ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ Ἔθνους ἔτα ἑτόνισε στὴν κηδεῖα μέσα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα, ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐπαναστάσεως, τὸ τέκνον τοῦ Μεσολογγίου, ὁ ἀείμνηστος Σπῦρος Τρικούπης, στὸν ἐπικήδειο λόγο του.

Τὸ 1825 ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων ἔγινε πιὸ σκληρὸς καὶ τραχὺς, γιατί ρίχτηκαν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν κι οἱ ἀραπάδες μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰμπραήμ. Τότε παρουσιάστηκε τὸ μοναδικὸ φαινόμενο στὰ πολεμικὰ χρονικὰ τοῦ αἰῶνα: Ἐξω ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, μπρὸς στὸν θρυλικὸ «ΦΡΑΧΤΗ», σ' ἓνα στενὸ χῶρο, συγκεντρώθηκαν οἱ στρατιῆς Τουρκίας καὶ Αἰγύπτου καὶ μὲ τὸ πρωτοφανὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ πυροβολικὸ τους σφυροκοποῦσαν νύχτα μέρα καὶ τὰ ὄχυρά καὶ τὴν πολιτεία. Κι ἔτσι τὸ ἥρωικὸ Μεσολόγγι, συγκρατώντας γύρω του τὶς ἐχθρικές στρατιῆς, προμαχοῦσε γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὸν ἀγῶνα τῶν πολεμιστῶν μέσα στὸ Μεσολόγγι τὸν ἐπικουροῦσαν κι οἱ ἄμαχοι, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ προπαντός. Τὰ τολμήματα τῶν παιδιῶν, πού ρίχνονταν, ξεφιλίλιαζαν τὶς μπόμπες καὶ τὶς ἀχρήστευαν, κι ἡ ἀποφασιστικότητα τῶν μεγαλύτερων παιδιῶν, πού «ἐξωρμοῦσαν» τὶς νύχτες ἀπ' τὸ κάστρο κι αἰφνιδίαζαν τὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο, οἱ ἥρωισμοὶ γυναικῶν καὶ τόσα ἄλλα μᾶς κινοῦν σήμερα τὸν θαυμασμόν. Μικροὶ καὶ μεγάλοι εἶχαν ξεγράψει τὴν ζωὴ τους. Κι ὕστερα, ὅταν πιά δὲν ἀπέμενε ἐλπίδα, νὰ ἡ τραγὴ ἀπόφαση: Ἄκόμα καὶ μητέρες μὲ βρέφη στὴν ἀγκαλιὰ δέχτηκαν κι αὐτὲς ν' ἀκολουθήσουν τοὺς πολεμιστάς, πού θὰ ρίχνονταν νὰ διασπᾶσουν τὸν κλοιό. Ὀλόφωτα πρόσωπα ἡρώων καὶ μαρτύρων. Κι εὐγενικές, λαμπρὲς πράξεις.

Κι ἔτσι συντελέστηκε ὁ δεῦτερος Χαλασμός τοῦ Μεσολογγίου, πού συνεκίνησε ὅλο τὸν ἐλεύθερο κόσμο.

Ἄλλὰ τὸ Μεσολόγγι ἀναστήθηκε καὶ πάλι. Κι ἀναστήθηκε ἐλεύθερο. Γύρισαν στὴν πατρίδα ἀκόμα καὶ Μεσολογγίτες ξαγορασμένοι ἀπ' τὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Αἰγύπτου. Γύρισαν ἀπ' τὰ νησιά. Κατέβηκαν ἀπ' τὰ βουνά. Ἀσπασμοί, φωνές, δάκρυα. Λύπη καὶ χαρά. Κι ὀλόγουρα γκρεμίσματα καὶ τάφοι. Ὅσοι εἶχαν ἀπομείνει ἀνέπνεαν ἐλεύθερα, μὲ τὴν πικρὴ ἀνάμνηση τῶν τόσων χαμῶν καὶ μὲ τὴν σεμνὴ ὑπερηφάνεια τῶν τόσων κατορθωμάτων καὶ θυσιῶν. Μιὰ μαρτυρικὴ κοινωνία ξανασυγκροτήθηκε καὶ ξαναυρῆκε τὶς Ἑλληνικές, πολιτισμένες συνήθειές της. Κάθε νύχτα τοῦ Λαζάρου, ἐπέτειο τοῦ «Χαλασμοῦ», μόνος του ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου, χωρὶς κανένα πρόγραμμα καὶ στὴν ἀρχὴ χωρὶς τὴν συμμετοχὴ οὔτε καὶ τῶν Ἀρχῶν, ἔπαιρνε μὲ κερὰ καὶ λιβαλιστήρια τὸν δρόμο κι ἔφτανε στὸν χῶρο, ὅπου τὴν φοβερὴ νύχτα τοῦ «Χαλασμοῦ» τὸ κύριο σῶμα τῆς Φρουρᾶς μὲ τὰ γυναικόπαιδα εἶχαν πάθει, ἀπ' τὰ πυκνὰ πυρὰ τοῦ ἐχ-

θροῦ, μεγάλη φθορά. Κι ἐκεῖ οἱ ἱερεῖς, ἀνάμεσα σὲ μοιρολόγια καὶ θρή-
νους, κλαίγοντας κι οἱ ἴδιοι, ἔψελναν ἐπιμνημόσυνη δέηση. Μεταξὺ τῶν
ἱερέων βρισκόταν κι ὁ παπα Μπουγάτσας, ὁ ἥρωας κληρικός, ποὺ εἶχε
ἐπιζήσει.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

Στὰ 1866 — σαράντα χρόνια μετὰ τὴν καταστροφή — ὅταν ἔφτασε
στὸ Μεσολόγγι ὁ μικρὸς Παλαμᾶς, τὰ γεγονότα φαίνονταν σὰν χθεσινά.
Ὁ χῶρος ἦταν λίγο ἀλλαγμένος. Κι ὁ Ποιητὴς ἔγραψε ἀργότερα :

*Στὶς παρατημένες ντάπιες
τὰ κανόνια καρφωμένα.
Πᾶνε οἱ Πολεμάρχοι, πᾶνε
τὰ δαυλιὰ σβυσμένα.*

Ζοῦσαν ἀρκετοὶ ἀγωνισταί, ἄντρες καὶ γυναῖκες, καὶ μολογοῦσαν
καὶ δὲν ἀπόσωναν βάσανα καὶ τρομάρες. Κι οἱ αὐθεντικές λεπτομέρειές
τους ἔδιναν χρῶμα καὶ ζωντάνια στὰ ἐξιστορούμενα δραματικά γεγονότα.
Ἡ κυρὰ Φωτεινή, κόρη ἀγωνιστοῦ, δέκα ἕξ μόλις χρόνων τὸν καιρὸ τοῦ
«Κλεισμοῦ», καθισμένη τώρα μπρὸς σὲ μιὰ θερία ἀράπικη μπόμπα, σκαμ-
μένη στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἰσασμένη — τέτοιες μπόμπες χρησιμοποιοῦσαν ὡς
τὰ χτές σὲ πολλὰ Μεσολογγίτικα σπίτια — κοπανοῦσε τὸν καφέ της
καὶ μολογοῦσε στὰ καθισμένα γύρω της μικρὰ γιὰ τὸν πατέρα της, ναυ-
τικὸ παλιὸ κι ἔπειτα πυροβολητὴ στὴν ντάπια τοῦ Φραγκλίνου, ποὺ χά-
θηκε τὴν φοβερὴ νύχτα. Μολογοῦσε καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Αὐτὴ καὶ κάμ-
ποσα ἄλλα κορίτσια εἶχαν φορέσει, τὸ δειλινὸ τοῦ Σαββάτου, φουστανέλ-
λες γιὰ ν' ἀκολουθήσουν τοὺς πολεμιστάς, ὅταν θὰ γινόταν ἡ ἐξόρμηση
ἀπ' τὸ κάστρο τῆς νύχτα. Καὶ πῆγαν λίγο ἔπειτα, ἔξω ἀπ' τὸν Ἅγιο
Παντελεήμονα καὶ μετάλαβαν μὲ τὴ σειρά τους ἀπ' τὸ χέρι τοῦ παπα-
Ἀγλύκαντου. Πρὶν ἀπ' αὐτὲς εἶχε μεταλάβει ἓνας ἄντρας, ντυμένος εὐρω-
παϊκά, ὁ ἔλβετὸς Μάγερ, κρατώντας στὴν ἀμασχάλη του ἓνα σῶμα τῶν
«Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» κι ἡ Μεσολογγίτισσα γυναῖκα του, ἡ Ἄλτάνη.
Οἱ γριές, ποὺ θὰ ἔμεναν στὴν δύστυχη πολιτεία, τοὺς φώναζαν ὀλοένα :

— Φύγετε πρὸς τὴν Πύλη, μὴν κάθεστε ! Νύχτωσε !

— Ἀφήστε μᾶς, πηγαῖντε στὴν εὐχὴ τοῦ Θεοῦ !

— Ἡ Κυρὰ ἡ Παρθένα νὰ σᾶς προστατέψη...

Ἐφυγαν τὰ κορίτσια καὶ πλῆθος γυναικόπαιδα. Τί ἔγιναν τ' ἄλλα
κορίτσια ἢ κυρὰ Φωτεινὴ δὲν ἔμαθε ποτέ. Αὐτὴ χτυπήθηκε κι ὅταν τὰ
γυναικόπαιδα γύρισαν πίσω ἀπ' τὴν ἀγνωστὴ φωνή, τὴν παρέσυραν κι
αὐτὴ. Πῶς ἔζησε, ἀκόμα δὲ μποροῦσε νὰ τὸ καταλάβῃ.

Κάθε αγωνιστής ή γυιός ή συγγενής αγωνιστή κάτι είχε να διηγηθῆ.

Οί συζητήσεις κι οί διηγήσεις τῶν Ἀγωνιστῶν και τῶν ἀπογόνων τους γιά τὰ γεγονότα ἦταν γιά τόν Κωστή Παλαμᾶ — τὸ παιδί μέ τήν πλαστική δύναμη στήν ψυχή — ὁ ἀπευθείας ἀντίλαλος τῆς χθεσινῆς ἱστορίας και ἕνα εἶδος ἐρμηνευτῆ τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ἐρμηνευτῆ μέ στεναγμούς και δάκρυα. Ἄλλὰ γιά τὸ παιδί ἔμπειρος ἐρμηνευτής και κατάλληλος στήν περίσταση ἐκείνη ὁδηγός και γιά τήν ἱστορία τοῦ στενοῦ και πλατύτερου χώρου και γιά τήν μύηση στό κοινωνικό περιβάλλον ἐστάθηκε ὁ καλός κι ἄξιος θεῖος, ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς, ἄνθρωπος καλλιεργημένος, ἀλλά και λίγο μυστικιστής. Ἦταν ἐκπαιδευτικός ἀπ' τὸ 1836, ὅταν πρωτοἰδρύθηκε στό Μεσολόγγι Ἑλληνικό Σχολεῖο — ὑπῆρχε στό Γυμνάσιο Μεσολογγίου πρὸ τοῦ πολέμου τὸ Ἀρχεῖο και ἡ σφραγίδα του. Και συνέχιζε τήν παράδοση τῶν Παλαμαίων νὰ κρατοῦν αὐτοὶ τήν πνευματική ἡγεσία στόν τόπο. Στὰ νεώτερα χρόνια φτάσαμε τὸν γυιό τοῦ Δημήτρη Παλαμᾶ, Ἰωάννη Παλαμᾶ, Σχολάρχην, τὸν τελευταῖο ἐκπαιδευτικό Παλαμᾶ, πού συνεργαζόταν, στήν λεπτή ἀποστολή του, μέ τὸν Διαμαντῆ Σούστα, παιδικὸ φίλο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, παλιὸ Μεσολογγίτη, ἀπόγονο ἀγωνιστῶν, ἄνθρωπο μορφωμένο κι ἀξιαγάπητο.

Τὰ γυμνάσια στήν Ἑλλάδα τότε ἦταν λίγα, ἐλάχιστα. Τὸ γυμνάσιο τοῦ Μεσολογγίου διατηροῦσε τήν Παλαμαϊκή παράδοση κι ἐξεῖχε. Ἐὼν κανεὶς ρίξη μιὰ ματιὰ στὰ παλιά του Μαθητολόγια θὰ ἰδῆ τὰ ὀνόματα πολλῶν Ἑλλήνων, πού κατὰ καιροὺς ἀνὰδείχτηκαν στὰ Γράμματα, στίς ἐπιστῆμες, στήν πολιτική : Κωστῆς Παλαμᾶς, Δροσίνης, Μαλακάσης, Χατζόπουλος, Ζαχ. Παπαντωνίου, Τραυλαντώνης, Ἄθαν. Κυριαζῆς, Βλαχογιάννης, Γκόλφης, Μπράνις, Νόβας Ἀθανασιάδης, γιά ν' ἀναφέρωμε μόνον τοὺς ποιητὰς και συγγραφεῖς.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα τὰ σχολεῖα, γιά νὰ διαπαιγώγησεν τήν Ἑλληνική Νεότητα, σύμφωνα μέ τοὺς σκοποὺς, πού εἶχε τότε τάξει τὸ νεαρὸ μας Κράτος, χρησιμοποιοῦσαν, ὅπως ἦταν φυσικόν, τήν λάμψη τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνα : Τὸν ἀνδρισμὸν τῶν ἀγωνιστῶν, τήν θαυμαστήν τους τόλμην, τὸν ἔρωτα πρὸς τήν ἐλευθερίαν, τήν αὐθόρμητη, ἀγωνιστικὴ διάθεση, τήν θυσία τῶν πάντων γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Πατρίδας. Και πολλὰ ἀπ' αὐτὰ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ τὰ ὑπέβαλλαν μ' ὠραῖες ἔθνικες γιορτές. Κι οἱ ἔθνικες αὐτὲς γιορτές ἀποκοτοῦσαν, κι ἔχουν και σήμερα, περισσὴ λαμπρότητα στό Μεσολόγγι, τὸν «βωμὸς» τῆς Ἐπαναστάσεως, πού εἶχε καταστῆ τόπος ἔθνικοῦ προσκυνήματος. Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς ἐπήγαινε κι αὐτὸς μέ τοὺς συμμαθητὰς του, κρατώντας βενετικὸ φαναράκι τήν νύχτα τοῦ Λαζάρου στὰ «Ἡρώα», ὅπου σιωπηλός, συγκινημένος λαὸς γέμιζε παντοῦ τὸν χώρο. Και ὅπου ἀκούονταν οἱ ψίθυροι τοῦ ἀπόγειου στὰ πυκνὰ φυλλώματα τῶν αἰωνόβιων δέντρων κι οἱ ἐπιμνημόσυνες δεήσεις μπρὸς τὸν Τύμβο, μέ τὰ ὅστ' αὐτῶν ἡρώων και μαρτύρων. Ἡ γιορτὴ πιά εἶχε καθιερωθῆ ἐπίσημα κι ἐλάβαινε μέρος στρα-

τός, επίσημοι. Τὸ πρῶν τῶν Βαίων ἡ πομπὴ ξαναπήγαινε καὶ ξαναπηγαίνει στὸν «Ἱερὸ Χῶρο» μὲ πολλὴ ἐπισημότητα. Ἄστραφταν οἱ στολῆς τῶν ἀξιωματικῶν, τὰ ἄμφια τῶν κληρικῶν, οἱ λόγχες τῶν στρατιωτῶν, τὰ ὄργανα τῶν φιλαρμονικῶν. Γινόταν καὶ γίνεται τὸ μνημόσυνο. Ἄντηχοῦσαν : «Αἰωνία ἡ μνήμη» ! Χαιρετισμοὶ ἀπὸ σάλπιγγες καὶ φιλαρμονικῆς. Καὶ γέμιζαν τὰ μάτια δάκρυα. Ἐπειτα ἐκφωνοῦνταν καὶ ἐκφωνοῦνται ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι. Μεταξὺ τῶν ρητόρων ἦταν κι ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς. Στὰ 1878 ἀπ' τὸ βῆμα τῶν «Ἡρώων», ποῦ ἦταν στεριωμένο στὸν χοντρὸ κορμὸ δέντρου, ἀπέναντι ἀπ' τὸν Τύμβο καὶ ἀπ' τὸν τάφο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, ἀκούστηκε ἐγκωμιαστικὸς λόγος καὶ τοῦ ἐφήβου Κωστῆ Παλαμᾶ, λόγος ἔμμετρος.

Ἄλλὰ τὴν λεπτὴ συγκίνηση καὶ τὸ νόημα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς νύχτας τοῦ Λαζάρου στὸ Μεσολόγγι τότε τὰ ἔδιναν οἱ λαϊκοὶ ἀοιδοί. Αὐτοί, καθισμένοι στὶς ἄκρες τοῦ μεγάλου δρόμου, ἀπ' ὅπου διάβαινε ἡ νυχτερινή, λαϊκὴ πομπὴ γιὰ τὰ «Ἡρῶα», τραγουδοῦσαν μὲ θλιβερή, δραματικὴ περιπάθεια στίχους, κάποτε αὐτοσχέδιους, γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Μεσολογγίου.

*Τρανὸ ντελάλι βάρεσαν μέσα στὸ Μεσολόγγι,
Συνέλευση νὰ κάνουνε τὸ πῶς θὰ πορευτοῦνε...*

Κάτι ἀπὸ ἓνα τέτοιο θέαμα κι ἀκρόαμα μᾶς περιγράφει ὁ μακαρίτης Βλαχογιάννης μὲ τὸν τίτλο : «Ἔτσι ἦτανε» ! Ἕνας φουστανελλὰς γέρος ἀγωνιστής, κρατώντας τὸν ἐγγονό του ἀπ' τὸ χέρι, κοίταζε τὴν πομπή—βράδι Λαζάρου,— ποῦ διάβαινε γιὰ τὰ «Ἡρῶα». Σὲ λίγο τὴν προσοχὴ του τράβηξε ἓνας ραφωδός, ποῦ καθισμένος στὴν ἄκρη τραγουδοῦσε τὸν «Χαλασμό». Ταράχτηκε. Καὶ γυρίζοντας στὸν μικρὸ δακρυσμένος εἶπε : «Ἔτσι ἦτανε (ὁ Χαλασμός)».

Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς πρόσεχε ἰδιαιτέρα τοὺς ραφωδοὺς ἐκείνους. Τοὺς πρόσεχε μ' ἐκπληξη καὶ συγκίνηση. Κι ἀργότερα, πνευματικὸς ἡγέτης πιά, στὰ 1910, ἐδημοσίεψε ἓνα του ποίημα, ποῦ ἔχει μέσα κάτι ἀπ' τὸ δέος τῆς παιδικῆς ψυχῆς, κατὰ τὶς νύχτες τοῦ Λαζάρου, καὶ κάτι ἀπὸ τὸν λεπτὸ θαυμασμό καὶ τὴν εὐλάβεια, ποῦ ἔνοιωθε, μεγάλος πιά, πρὸς τοὺς παλιούς ἀγωνιστάς :

*Κόβω γιὰ σέ τὰ βάρια
τοῦ τραγουδιοῦ ἱερά·
στὸ μέτωπο στὰ πλέκω,
στεφάνια γιορτερά.*

*Βωμὸς τὸ μέτωπό σου.
Θυμᾶσαι ; Μιὰ φορὰ
στό γγιξαν καὶ στ' ἀγιάσαν
τῆς Δόξας τὰ φτερά*

*Λάμπουν ἱερά, στὰ βάρια
τοῦ τραγουδιοῦ, ἡ φωτιά,
τὸ αἷμα τῶν ἠρώων,
τοῦ Χαλασμοῦ ἡ νυχτιά.*

*Καὶ τρέμοννε στὰ βάρια
ἱερά τοῦ τραγουδιοῦ
τὰ δάκρυα μιᾶς ἀγάπης,
τὰ χρόνια ἐνὸς παιδιοῦ.*

«Πολιτεία καὶ Μοναξιά»

✓ **ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ**

Ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς ἀνέθρεψε τὸν μικρὸ Κωστῆ με κάποια αὐστηρή, συγκρατημένη στοργή. Καὶ τὸν ἐνεθάρρυνε σὲ κάθε πνευματικὴ του πρωτοβουλία καὶ κλίση. Τὸ πρῶτο παιδί τοῦ Δ. Παλαμᾶ, ὁ Παναγιώτης, ἦταν μεγαλύτερο ἀπ' τὸν Κωστῆ. Ἐζῆσε ὁμως μ' αὐτὸν ἀγαπημένα ὅσο ἐζῆσε, γιατί πέθανε πολὺ νέο.

Στὸν Παλαμᾶ ἄσκησαν λίγη ἢ πολλὴ ἐπίδραση τότε ὅλα· οἱ ἀνθρωποι στὸ περιβάλλον τους. Οἱ κοινωνικὲς καὶ θρησκευτικὲς συνήθειες καὶ παραδόσεις καὶ τὸ ἴδιο τὸ φυσικὸ περιβάλλον με τὴν ἱστορία του. Τότε τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἡρωικῆς πολιτείας ἦταν καλὰ καὶ ὀλοένα βελτιωνόνταν. Νέα καράβια εἶχαν ναυπηγηθῆ. Κι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς σταφίδας κρασιῶν καὶ λαδιοῦ ἔδινε ἐργασία πολλή στὴν φτωχολογιά κι ἔρριχνε χρῆμα στὴν ἀγορά. Ἐπειτα ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς Λιμνοθάλασσης αὖξανε τὴν παραγωγή τῶν ψαριῶν καὶ τ' ἄλατιοῦ.

Ἡ κοινωνία εἶχε τὴν κλιμάκωσή της· οἱ κτηματίες με τ' ἀρχοντικὰ τους καὶ τὶς ὥραϊες, συνήθως μικρές, ἐπαύλεις τους στὰ κτήματα. Οἱ εὐποροὶ ναυτικοὶ κι ἐμπορευόμενοι. Ἡ περισσότερὴ μεσαία τάξη εἶχε σοβαρὴ ἀνάπτυξη καὶ λεπτὲς κοινωνικὲς συνήθειες, ἴσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν κοινωνιῶν τῆς γειτονικῆς Ἐπτανήσου. Ὑπῆρχε κι ὁ φτωχόκοσμος, ἀστικός, θαλασσινὸς κι ἀγροτικός. Ὅλοι ἔδειχναν πολιτισμένη ἀνοχή στὸν πλοῦτο καὶ συμπόνια καὶ συνδρομὴ χριστιανικὴ πρὸς τοὺς συνανθρώπους. Τὸ μῖσος σχεδὸν ἦταν ἄγνωστο, ἐκδηλωνόταν ὁμως κάποια μοιρολατρεία. Ὅλους τοὺς Μεσολογγίτες, φτωχοὺς καὶ πλοῦσιους, τοὺς ἔνωσε, τοὺς ἀδέλφωψε ἡ χθεσινὴ ἱστορία καὶ τὰ βάσανα τοῦ τόπου τους.

Μιὰ ἀπ' τὶς κοινωνικὲς παραδόσεις, πού εἶχε γοητέψει τὸν μικρὸν Παλαμᾶ, ἦταν ἡ ἀγάπη, ἡ λατρεία, θὰ λέγαμε, τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν λεβεντιὰ καὶ τὴν ὁμορφιά. Ἡ «λεβεντιὰ ἦταν δῶρο τοῦ Θεοῦ κι ἀποτελοῦσε τὸ ἰδανικὸ ὄλων, πρὸ παντὸς τῆς νεολαίας». Γερὸ κι εὐσταλὲς σῶμα ντυμένο τὴν ἡρωικὴ φουστανέλλα, θύμιζε πρόσωπα καὶ πράξεις τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα κι εὐχαριστοῦσε, συγκινοῦσε ὅλους. Μέσα ἀπὸ τὴν ὥραϊα αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ φυσικὰ χαρίσματα βγήκε, τί ἄλλο; Ὁ «Θάνατος τοῦ Παλληκαριοῦ», ἓνα ἀπλό, ἀλλὰ ὑπέροχο ἀφήγημα, πού παρουσιάζει ἀνάγλυφη τὴν ζωὴ μιᾶς ἐποχῆς στὸ Μεσολόγγι. Τὸ Παλληκάρι, βλέποντας πὼς δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτὸ γιαντιὰ καὶ πὼς θὰ πέθαινε, ζήτησε ἀπὸ τὴν δόλια τὴν μάνα του νὰ τὸ μοιρολογήσῃ ζωντανό, καθὼς ψυχομαχοῦσε ξαπλωμένο καὶ κοιτάζε ἀπ' τὸ παράθυρο τὴν Λιμνοθάλασσα ν' ἀστράφτῃ κάτω ἀπ' τὸ φῶς. Φῶς καὶ Λιμνοθάλασσα ἦταν ἡ ζωὴ, πού τὴν ἀποχαιρετοῦσε. Καὶ τελευταία ἀπόλαψη — ναί, ἀπόλαψη — ἦταν τὸ ἄκουσμα ἀπ' τὸ στόμα τῆς μάνας του τῆς ἴδιας σὲ σκοπὸ μοιρολογιοῦ τοῦ ἐγκωμίου τῆς λεβεντιᾶς καὶ μάλιστα τῆς δικῆς του. Ἐπίδειξε λεβεντιᾶς

γιά θαυμασμό τῶν ἄλλων, σέ διασκεδάσεις ἢ γάμους, ἦταν οἱ χοροί, ὁ συρτός κι ὁ καλαματιανός, πού χορεύονταν τότε στό Μεσολόγγι.

Ἔνας ἀητός καθότανε, μωρέ, καθότανε...

Ἐκεῖνος, πού ἔσερνε τὸν χορό, ἔπρεπε νὰ ἰσορροπῆ εὐκόλα. νὰ λυγίζη, νὰ πηδᾷ ψηλά και νὰ ξαναγέρνη, νὰ στριχογυρίζη, νὰ ἐκτελῆ ἀκόμα χαριτωμένες ἀκροβασίες. Γιὰ νὰ τὰ πετύχη ὅλα αὐτὰ χρειάζόταν κορμί εὐλύγιστο, ἀσκημένο.

Ὁ γάμος τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀποτελοῦσε ἐπίσημο, μεγάλο γεγονός στὴν ζωὴ τῶν ἀτόμων και τῆς οἰκογενείας. Γι' αὐτὸ ἔπαιρνε πανηγυρικό τόνο σὲ πλούσιους και φτωχοὺς. Σεμνοὶ οἱ χοροὶ και τὰ τραγούδια. Καὶ συγκινητικὴ ἢ ἱεροτελεστία στό σπίτι και πολυήμερη ἢ διασκεδάση. Ὅλα αὐτὰ συγκινοῦσαν τὸν νεαρὸ ποιητῆ.

Ὁ ποιητῆς ἀποζητοῦσε και τὰ γιορτάσα, τὴν κοινωνικὴ ἐπαφή, τὴ διάχυση. Ἀγαποῦσε τὰ πανηγύρια, τὶς τελετές, σεβόταν τὰ ἔθιμα. Στὶς διασκεδάσεις τῶν γάμων, τῶν ὀνομαστικῶν ἑορτῶν, τῶν πανηγυριῶν ἐπικρατοῦσαν τὰ Δημοτικὰ Τραγούδια και μάλιστα τὰ Κλέφτικα. Στὰ εὐπορα και πλοῦσια σπίτια σὲ «χαρές» καλοῦσαν τραγουδηστὰς και ὀργανοπαίκτες καλοὺς. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς συνεδύαζαν και τὰ δύο. Τοὺς καλοῦσαν «ν' ἀλεγγρίσουν» τὴν περίσταση. Κι ὁ τραγουδηστῆς ἢ ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτοὺς, ἂν ἦταν κι ἄλλοι, κανόνιζε τὴν τάξη τῶν τραγουδιῶν και τὸν τόνο και τὴν μουσικὴ χάρη στό καθένα. Πρῶτα ἓνα Δημοτικὸ ἢ λαϊκὸ τραγούδι πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκοδεσπότη ἢ τοῦ συμποσίταρχου, ἂν γινόταν τραπέζι - συμπόσιο σὲ ταβέρνα. Ἐπειτα στὴ σειρά τραγούδια γιὰ ἐξέχοντα πρόσωπα ἔθνικα.

Τοῦρκοι βαστᾶτε τ' ἄλογα, λίγο νὰ ξανασάνω...

Ὁ στίχος θύμιζε τὴν θλιβερὴ μέρα, πού οἱ Τουρκαλβανοὶ ἔσερναν πρὸς τὰ Γιάννενα και τὸν Ἀλῆ πασᾶ τὸν σταυραῖτὸ τῆς Δυτικῆς Ρούμελης, τὸν Κατσαντώνη.

*Ὁ Νότης ἐτραγούδαγε στοῦ Μάρκου τὸ κιβούρι
και λέει τραγούδια θλιβερὰ και παραπονεμένα :
— Γιὰ σήκω πάνω, Μᾶρκο μου, και μὴ βαροκοιμᾶσαι
τί Βάλτος ἐπροσκύνησε κι ὅλο τὸ Ξηρομέρι.
Τὸ Μεσολόγγι ἀπόμεινε, δὲ θὲ νὰ προσκυνήση,
στεριᾶς τὸ δέρνει ὁ Κιουταχῆς κι ἀράπης τοῦ Πελάγου...*

Ἀγαπητὸ τὸ τραγούδι αὐτὸ σ' ὅλους τότε, ἀλλὰ και θλιπτικὸ, γιατί θύμιζε τὸ ψυχorrhάγημα τοῦ Μεσολογγίου...

Διασκεδάσεις ἀνθρώπων, πού μοχθοῦσαν στό πέλαγο και στὴ γῆ, γίνονταν συχνὰ στὶς ταβέρνες τοῦ τόπου. Κι ἦταν πολλὲς τότε οἱ ταβέρνες και καλοσυγυρισμένες, μ' ὀπωρικὰ κρεμασμένα ἀπ' τὴν στέγη, μὲ σει-

ρές στοίβες βαρέλια και με κρασιά νέκταρ. Κρασί άσπρο από μελαγοζά ή μωσχάτο, από χοντρομύγδαλο ή αύγοστολίδι. Κρασί μαύρο από σταφύλι μαυρούδι ή μαυροδάφνη. Ζούσαν πολύπειροι άμπελοουργοί και κατασκευασται κρασιών καλοί. Και συνέχιζαν — γιατί όχι; — την παράδοση του τόπου τους άπ' τά χρόνια του όμηρικού βασιλιά της Αίτωλικής Καλυδόνας, του Οινέα, στον όποιο, σύμφωνα μ' άρχαίο θρύλο, είχε διδάξει — για πρώτη φορά στην Έλλάδα — τó φύτεμα της «σταφυλοφόρου ρίζης» ό ίδιος ό Διόνυσος, περνώντας κάποτε, τά παλιά χρόνια, από την Καλυδόνα. Και τότε — στην εποχή του Ποιητή — οί Μεσολογγίτες διατηρούσαν έδωθε από τά έρείπια της άρχαίας πολιτείας τά καλύτερά τους άμπέλια. Στη θέση τών άμπελώνων σήμερα υπάρχουν έλαιόδεντρα.

Κανείς δέ μπορεί νά νοιώση καλά την κοινωμία του Μεσολογγίου εκείνης της εποχής, άν άγνοήση τις ταβέρνες. Ό τόπος είχε — κι έχει ακόμα — κρασί θαυμάσιο. Αυτό μόνον; Είχε κι έχει κι εκλεκτούς μεζέδες. Σφαχτά κάθε λογής. Και ψαρικά άφθονα. Κι οί ψαράδες κι έξωμάχοι κι άλλοι Μεσολογγίτες είχαν κι έχουν μέχρι σήμερα ως ιδιαίτερη άσχολία τó κυνήγι. Στις έξοχές φτεροκοπούν τρυγόνια, συκοφαγάδες, όρτύκια, μπεκάτσες, πέρδικες. Στην Λιμνοθάλασσα πέφτουν άγριόνησσοι, φαλαρίδες κι άλλα χοντρά πουλιά. Χοντρό κυνήγι — άγριογούρουνα — βρισκόταν ψηλά στον Ζυγό, μέσα στις βαλανιδιές.

Στις ταβέρνες, εκτός άπ' τόν άλλο κόσμο, σύχναζαν οί Ναυτικοί του Μεσολογγίου, όταν γύριζαν άπ' τά πέλαγα. Έκει εύρισκαν φίλους και γνωστούς και μάθαιναν νέα για πρόσωπα και πράγματα. Στις ταβέρνες σύχναζαν κι οί ψαράδες, ίδίως τών Ιχθυοτροφείων, που έμεναν καιρό μακριά άπ' την πόλη στη λιμνοθάλασσα. Ψαράδες και ναυτικοί συμπροσίαζαν συχνά και διασκέδαζαν ήρεμα και πολιτισμένα. Και διηγόνταν ιστορίες από τή σκληρή ζωή τους. 'Η συνήθεια αυτή τών Ναυτικών και ψαράδων διατηριόταν από τόν 18ον αιώνα. 'Απ' τά «συμπόσιά» τους δέν έλειπαν οί «κατ' έπάγγελμα άοιδοί». Και τά χρόνια εκείνα ήταν ξακουστός στο Μεσολόγγι κι έξω άπ' αυτό ό Θανάσης Μπαταριάς. Γέμιζε ή μεγάλη ταβέρνα του Περαχώρα, στην κάτω άγορά, από κόσμο, από γλυκειές, νοσταλγικές μελωδιές κι από κνίσσες. Ό Μπαταριάς έπαιζε και λαγοΰτο, αλλά έφτανε ή θεία του φωνή. Κι έρχονταν πρώτα τά τραγούδια του ξενιτεμού, έπειτα άλλα, έθνικά. 'Αλλά τó πιό άγαπητό τραγούδι, περισσότερο στους ναυτικούς, ήταν τó τραγούδι του «Χαλασμού»:

*Ένα Σάββατο, άποβραδís, άνήμερα Λαζάρου
πέρασα άπ' τó 'Αντελικό, τó δόλιο Μεσολόγγι...*

Δέν μιλούσε κανείς, δέν άνάσαινε. Και κόσμος πολός και μέσα στην ταβέρνα κι άπέξω στο πεζοδρόμιο και στο δρόμο. 'Η ταβέρνα γινόταν κάτι σαν «ίερós χώρος». 'Η φωνή του Μπαταριά, θείοι φθόγγοι, συγκλό-νιζε ψυχές. Δέν τόν είχε διδάξει κανείς μουσική τόν εκλεκτό εκείνο καλλι-

τέχνη τοῦ τραγουδιοῦ. Κι ὁμως λέπτυνε, κατέβαζε τὴν φωνή του, ἔκτε-
λοῦσε κάποτε ἀπότομες, ὄλο πάθος, παύσεις. Δάκρυζαν ὄλων τὰ μάτια.
Μὲ ποιὸ ἄλλο, πιὸ τέλειο μέσο, θὰ μπορούσε νὰ ὑπομνησθῆ τὸ χθεσινὸ
ἀκόμα τρανὸ γεγονὸς τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῆς Ἑλλάδας ὅλης ;

Ἔφταναν καὶ σταματοῦσαν ἀπέξω ἀπ' τὴν ταβέρνα κι ἄλλοι. Ἔβλε-
παν ὄσους ἀκροῶνταν καὶ ρωτοῦσαν σιγαλά :

— Ποιὸς τραγουδάει ;

— Ὁ Μπαταριάς, ψιθύριζε κάποιος.

— Κι ἄλλος :

— Δὲν ἐπρόσεξες ; Τραγουδάει τὸ «Χαλασμό» :

Ἐκσταση, θεῖο γλυκασμὸ ἔφερνε στὶς ψυχὰς κάθε ἔθνικὸ τραγούδι,
πιὸ πολὺ τὸ τραγούδι τοῦ «Χαλασμοῦ».

Ἄλλὰ οἱ αὐτοσχέδιοι καὶ ὁμως γνήσιοι ἐκείνοι ἀοιδοί, ὅταν ἔβλεπαν
ὅτι τὸ «πάθος» τῶν ψυχῶν τραβοῦσε σὲ κατάθλιψη, τὸ γύριζαν σ' ἄλλο,
ποῦ εἶχε τόνο χαρούμενο. Καὶ τέλος σ' ἄλλο μὲ τόνο εὐθυμο :

*Ἐγὼ εἶμαι ἡ Βλά, ἡ Βλάχα ἡ ὁμορφη,
ἡ βλάχα ἡ παινεμένη...
πῶχει τὰ χί, τὰ χίλια πρόβατα,
τὰ πεντακόσα γίδια.*

*Ἐγὼ θὰ πάω στὰ Γιάννενα,
στοῦ Μπέη τὰ σαράγια,
Γειά σου, χαρά σου, Μπέη μου...
Καλῶς τὴν Βλαχοπούλα...*

Κι ἄλλο :

*Ἄχ, λαβέντισσα Βασίλω,
βάλ' τὸ μπράτσο σου νὰ γείρω...*

Ὅχι λίγες φορές ὁ ἔφηβος Παλαμᾶς, ἀκούοντας σὲ μιὰ ταβέρνα λαγ-
κεμένο τραγουδιστὴ—ξέσπασμα τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ—σταματοῦσε κι αὐτὸς
ἀπ' ἔξω. Καὶ τίς ἐντυπώσεις του τις μετουσίωσε ἀργότερα σὲ στίχους :

*Γιαννιώτικα, Σμυρنيώτικα, Πολίτικα
μακρόσυρτα τραγούδια ἀνατολίτικα,
λυπητερά,
πῶς ἡ ψυχὴ μου σέρονεται μαζί σας !
Εἶναι χυμένη μὲ τὴ μουσικὴ σας
καὶ πάει μὲ τὰ δικά σας τὰ φτερά...
Μέσα σας κλαίει τὸ μαῦρο φτωχολοῖ,
κι ὄλα σας, κι ἡ χαρά σας μοιρολόγι
μικρὸ κι ἀργό
μαῦρος, φτωχὸς καὶ σκλάβος κι ἀκαμάτης,
στενόκαρδος, ἀδούλευτος, διαβάτης
μὲ σᾶς κι ἐγώ.*

«Καημοὶ Λιμνοθάλασσας»

Σ' άλλο, πολύ έκλεκτό ποίημά του, έκθειάζει τὰ τραγούδια τοῦ τόπου του :

*Οἱ στίχοι στὴν Πατρίδα μου εἶναι καθάριο μέλι,
ἀπ' τῆς καρδιᾶς βυζαίνονται τὸ ἄνθος μυστικά,
μέσα στὸ νοῦ φυλάγονται, σὰ μέσα σὲ κυφέλη,
κι εἶναι στολίδια τῆς χαρᾶς, τῆς λύπης γιαιτρικά.*

«Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου»

Ἡ «χρυσῆ νεολαία» τοῦ τόπου, αὐτὴ ζοῦσε ἀρκετὰ εὐθυμη ζωὴ, μέσα σ' ὄρια ὁμως σεμνότητος καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὴν κοινωνία. Καὶ τὴν ἀποτελοῦσαν πιδὸ πολὺ βλαστοὶ εὐπόρων καὶ μά-
λιστὰ «ἱστορικῶν» οἰκογενειῶν. Συντροφίες διαλεχτὲς γύριζαν τὶς νύχτες
μόνες τους ἢ καὶ μ' ὄργανα καὶ τραγουδοῦσαν ἀκόμα καὶ παθητικούς ἀμα-
νέδες καὶ φαιδρές, νοσταλγικὲς ἐφτανησιώτικες σερενάτες καὶ ματινάτες. Τὶς
χαιρόταν καὶ τὶς καμάρωνε ἡ κοινωνία τὶς συντροφίες. Νύχτες φεγγαρό-
λουστες στὸ Μεσολόγγι μαγεῖα. Γεμάτα κόσμο τὰ κέντρα, οἱ δρόμοι, οἱ
αὐλὲς τῶν σπιτιῶν. Οἱ πιδὸ έκλεκτὲς συντροφίες ἐβγαίνουν κι ἄρχιζαν τὴν
«καντάδα», ὅταν ἡ νύχτα προχωροῦσε κι ἡ κίνηση ἔσβυνε. Τὰ τραγούδια
τους στὶς ἔρημες, ρομαντικὲς ἄκρες τῆς πολιτείας γίνονταν γλυκὸ νανού-
ρισμα. Ἔρημα πιδὰ τὰ κέντρα τὰ «Ὀλύμπια», ἢ «Κιβωτός». Ἐνα ἀμάξι
κυλοῦσε... Ἔφευγε δροσερὴ ἡ νύχτα μὲ τὶς μοσχοβολιὲς ἀπ' τ' ἀγιοκλη-
ματα... Καὶ κεῖ πέρα στ' ἄλλο κέντρο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, πιδὸ ἐρημικὸ,
λουσμένο ἀπ' τὴ δροσιὰ τοῦ βουνήσιου κατεβατοῦ, θαμπό, ἐξωτικὸ σχῆμα
κάτω ἀπὸ τὸ ἀφθονο φῶς τοῦ φεγγαριοῦ καὶ μπρὸς στοὺς φωτεινοὺς
μαϊάντρους τῆς Λιμνοθάλασσας, στὸ «Καλιαντέρι», μιὰ συντροφιά συνέχιζε
ἀκόμα τὴν διασκέδαση...

*Μὰ ἐκεῖ πὸν πέλαγο ἡ φωνὴ σάλευε πιδὰ τὰ φρένα,
κι ὁ πλανταγμένος νοῦς
ποῦ πῆγαινε δὲν ἤξερε, μὲ τὰ φτερὰ χαμένα,
σ' ἀναθυμιὲς καὶ πόθους ὠκεανούς,
καθὼς ἡ νύχτα θάμπιζε καὶ τῆς ἀγῆς ἡ χάρη
σπίθιζ' ἀντικρυνά,
ξάμωνε ὁ Μπαταριᾶς μὲ μιᾶς καὶ πέταε τὸ δοξάρι
μὲ τὸν στερενὸ τὸν βόγγο στὰ νερά.*

«ΜΑΛΑΚΑΣΗ : Μπαταριᾶς»

Ἄρκετὲς φορές Μεσολογγιτόπουλα ἔδιωχναν τοὺς ὄργανοπαίκτης
καὶ τραγουδιστὰς, διέλυαν τὶς συντροφίες καὶ γύριζαν στὸ πατρικὸ νὰ
ἡσυχάσουν τὴν ὥρα, πὸν ἄλλοι, κτηματίες κι ἐργατικοί, κινοῦσαν, χαρά-
ματα πιδὰ, γιὰ τὶς δουλειὲς τους.

Ἕπῃρχαν καὶ λαϊκοὶ χαροκόποι — δὲ παραγινόταν διάκριση —, τύ-
ποι εὐθυμοὶ, καλόκαρδοὶ καὶ διασκεδαστικοί. Αὐτοὶ γίνονταν κέντρο καὶ

πηγή εὐθυμίας στὸν λαό, ἰδίως στὰ πανηγύρια τῆς Ἁγίας - Λεούσας, τ' Ἁγίου Γεωργίου καὶ περισσότερο τ' Ἁγίου Συμίου.

Συντροφίες νέων καὶ καλλιφωνοὶ τραγουδισταὶ καὶ καλόκαρδοι ξενύχτηδες χαροκόποιοι ὑπάρχουν καὶ σήμερα στὸ Μεσολόγγι. Τὸ Καλιαντέρι ὁμως, ὅπου κάθεται τὴν νύχτα ὁ φτωχὸς γεροφαρᾶς καὶ κάποτε τραγουδᾷ τὸν πόνου του :

*... Ἄχ! στὸν κάτω κόσμῳ ἀκούονται
οἱ ἀναστεναγμοὶ μου...*

μάταια περιμένει ν' ἀκούσῃ ἓνα ἄλλο Θανάση Μπαταριά...

ΤΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ Τ' ΑΓ. ΣΥΜΙΟΥ

Τὸ πανηγύρι τ' Ἁγίου Συμίου γινόταν στὸ Μεσολόγγι καὶ πρὶν ἀπ' τὴν Ἱερὴ Ἐπανάσταση. Τότε, τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς, κατέβαιναν Κλέφτες στὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ (Ἀρακύνθου), ὅπου βρίσκεται τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος, τριγυρισμένο ἀπὸ αἰωνόβια πλατάνια, καὶ ἀνέβαιναν σ' αὐτὴ ἀπὸ τὴν πόλιν ἄντρες καὶ μερικοὶ ἱερεῖς. Σκλάβοι καὶ ἐλεύθεροι Ἕλληνες, ἀδελφωμένοι, παρακολουθοῦσαν λειτουργία στὸν μικρὸ ναὸ τοῦ Μοναστηριοῦ καὶ ἔπειτα ἄρχιζαν χορὸ καὶ διασκέδαση, ἐνῶ τὰ κλεφτόπουλα ἔψηναν τ' ἄρνια. Οἱ Τοῦρκοι παρακάτω «ἔκαναν στραβὰ μάτια». Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ξεσηκωμοῦ τὸ πανηγύρι κόπηκε. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὁμως οἱ Μεσολογγίτες τὸ ξανάρχισαν. Καὶ ἀπόκτησε τὸ πανηγύρι περισσότερὴ λαμπρότητα, γιατί ὁ χώρος τοῦ Μοναστηριοῦ εἶχε συνδεθῆ πρὸ στενὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου : Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ξημερώματα τῆς 11ης Ἀπριλίου 1826 στὸν χώρου αὐτὸ παίχτηκε ὁ πολὺ θλιβερὸς ἐπιλογος τοῦ ἡρωικοῦ τολμήματος — τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους» ἔφτασαν ψηλὰ στὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ, ἀντὶ νὰ βροῦν νὰ τοὺς περιμένῃ ἐκεῖ ὁ Καραϊσκάκης, ἔπεσαν σ' ἐχθρικὴ ἐνέδρα. Ἀκολούθησε φονικὴ συμπλοκὴ καὶ χύθηκε καὶ ἄλλο αἷμα ἡρώων καὶ μαρτύρων. Στὸ μέρος τῆς συμπλοκῆς σήμερα φαίνεται ἀπὸ μακριὰ πελώριος σταυρός. Τὸ πανηγύρι τ' Ἁγίου Συμίου, πού διατηρεῖται ὡς τὰ σήμερα, εἶναι πανηγύρι λεβεντιάς. Τὸ δειλινὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πόλιν γιὰ τὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ συντροφίες «ἀρματωμένων φουστανελλοφόρων» καὶ συντροφίες καβαλλάρηδων, ἰδίως νέων ἀντρῶν καὶ παιδιῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς γύφτους ὀργανοπαίκτης. Ὁ λαὸς τοὺς προπέμπει πανηγυρικά στὴν πύλιν τοῦ παλιοῦ κάστρου καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴ. Τὰ ὄργανα χτυποῦν :

*Στὸν Ἁγίου Συμιὸ στὸν πλάτανου
νὰ ρίξω καὶ μιὰ τουφεκιὰ
νὰ πέσουν ὅλα τὰ κλαριά,
Ἁγίου Συμιέ μου Πλάτανε...*

Ἡ ἔξοδος τῶν Ἀρματωμένων καὶ τῶν Καβαλλάρηδων ἀπὸ τὴν πόλη ἀποτελεῖ λίγο ἀναπαράσταση τοῦ «Χαλασμοῦ» καὶ διατηρεῖ ἰσχυρὴ τὴν παράδοση. Στὸ Μοναστήρι ἀνεβαίνει καὶ πολὺς κόσμος ἀπὸ τὴν ἐπαρχία καὶ τὶς γειτονικὲς πόλεις. Τὴν Ὑψιχτα οἱ Ἀρματωμένοι καὶ οἱ Καβαλλάρηδες, ποῦ εἶναι κυρίως πανηγυρισταί, στρώνονται κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια καὶ διασκεδάζουν. Τὸ πρῶν παρακολουθοῦν λειτουργία στὸν ναό. Ἐπειτα γίνεται μιὰ ἐπιμνημόσυνη δέηση σιμὰ στὸν σταυρό. Καὶ τέλος ξαναρχίζει ἡ διασκέδαση. Τὸ δειλινὸ οἱ «κυρίως πανηγυρισταί», ἀλλὰ κι ἄρκετὸς κόσμος κατεβαίνουν στὴν πόλη ἀπ' τὸν δρόμο τοῦ Ἁΐ Θανασοῦ, ὅπου τοὺς περιμένει κόσμος πολὺς, ὁ Δήμαρχος, ἡ φιλαρμονική. Καὶ μπαίνουν θριαμβευτικὰ στὴν πόλη. Τὰ ντόπια ὄργανα ξεκουφαίνουν. Τὰ πέταλα τῶν ἀλόγων κροτοῦν στοὺς δρόμους. Τὸ βράδι ἡ διασκέδαση συνεχίζεται μὲ φαγοπότι στὶς πλατεῖες. Τὴν ἄλλη μέρα οἱ «Ἀρματωμένοι» καὶ πολὺς λαὸς περνοῦν μὲ γαίτες καὶ προιάρια—γεμίζει ἡ Λιμνοθάλασσα λευκὰ πανιά—στὸ ἱστορικὸ νησάκι τῆς Κλείσοβας, ὅπου γιορτάζει ἡ μικρούλα τοῦ ἔκκλησιᾶ. Ἔτσι τελειώνει τὸ λεβεντοπανηγύρι.

Φαίνεται ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ ντύνονταν τὴν φουστανέλλα καὶ κρατοῦσαν ἄρματα τ' «ἀρχοντόπουλα» τῆς πολιτείας, ποῦ διέθεταν ἀκριβὲς «Ἑλληνικὲς στολές» καὶ δικὲς τους ἢ συγγενικὲς, προγονικὲς πανοπλίες. Κι ἔτσι τὰ ταξικὰ ὄρια γίνονταν αἰσθητά. Ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἴδιος ὁ Μαλακάσης πῆγαινε ἀρματωμένος :

*Καὶ καβαλλάρης πέραγες, ξανθόμαλλο παιδάκι
καὶ τάραζε τὸ διάβα σου τὸ σιγαλὸ σοκάκι,
στὰ πράσινα παράθυρα καὶ πίσω ἀπ' τὰ καφάσια
νὰ σ' ἀγναντέψουν τρέχανε τ' ἀπάρθενά κοράσια...*

(Καημοὶ Λιμνοθάλασσας)

Οἱ ψαράδες τότε νοσταλγοῦσαν τὸ «λεβεντοπανηγύρι» καὶ ζήλευαν, ἀφοῦ γονεῖς καὶ παπποῦδες εἶχαν χύσει τὸ αἷμα τους στὸν Ξεσηκωμό, κι ἐπιζητοῦσαν τὴν τιμὴ νὰ πάρουν μέρος σ' αὐτὸ ὡς «κυρίως πανηγυρισταί». Τὸ παράπονό τους, κι αὐτὸ τὸ στιχοῦργησεν ὁ ἠρωικὸς μας ποιητής :

*Δὲν εἶμαι γιὰ τὸ μακρονό, λεβεντοπανηγύρι
μὲ φουστανέλλα, μὲ ἄρματα, μὲ φέρμελη χρυσῆ,
πάντα ξαρμάτωτο ψαρᾶ, γυμνὸ καρaboκῶρη
μὲ ξέρει σκόλη καὶ δουλειὰ στὸ ξερονήσι ἐκεῖ...*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ἄλλὰ σιγὰ σιγὰ τὸ πανηγύρι τ' Ἁΐ Συμιοῦ ξανάγινε Ἑλληνικὸ, λαϊκὸ πανηγύρι, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανástαση.

Ὁ Μαλακάσης, ὁ λεπτὸς ἐκεῖνος Μεσολογγίτης λυρικός, μᾶλλον τὸν ἑαυτοῦ ἐπῆρε σὰν πρότυπο κι ἐπλαστούργησε τὸν θαυμάσιο ΤΑΚΗ ΠΛΟΥΜΑ.

Στὰ παιδικά μου χρόνια ὁ πιὸ μέγας
ἐξάδελφός μου μ' ἔπαιρνε μαζί,
στὰ πανηγύρια, πού ἦτανε παρ' ἄλλος
πρῶτος στὴν ὁμορφιά καὶ στὴν ὀρμή.

Τί ὠραῖος! τὸν θυμοῦμαι, ἀστροβολοῦσε
καβάλλα στὸ ψαρί του, βυσσινιά
φέρμελη χρυσοκέντητη ἐφοροῦσε,
γιουρντάνια ἀπὸ Βενέτικα φλουριά.

Κι ὡς πύρωνεν ἀκόμα στὴν φευγάλα,
τρικυμισμένος κι ὄλος μὲς στὸ φῶς,
χρυσόχυτος μοῦ ἐφάνταζε καβάλλᾶ
σὰν τὸν "Αἰ Γιώργη, λίγο πιὸ μικρός.

"ὦ, τὸ λεβέντη τοῦ Μεσολογγιοῦ μας,
τὸν ἥλιο τῆς ἀγούλας μου ζωῆς!
Καὶ νὰ μετρῶ, καὶ νὰ ναι ὁ Τάκη - Πλούμας
τριάντα τρεῖς χρόνια μὲς στὴ γῆς...

(Συντρίμματα)

Χαρὲς καὶ λύπες...

Στὸ Μεσολόγγι γίνονταν δημόσιοι χοροὶ καὶ διασκεδάσεις σὲ μεγάλα κέντρα καὶ σὲ σπίτια πλούσια, ὅπως στὰ γειτονικά Ἐφτάνησα. Στὶς διασκεδάσεις αὐτὲς δὲν ἐπήγαινε, τουλάχιστο μικρός, ὁ «ὑπὸ στοργικὴν προστασίαν» Παλαμᾶς. Γίνονταν ἐπίσης ὠραῖα καρναβάλια, πού διατηρήθηκαν ὡς τὰ χτές. Στὶς ἀποκριὲς οἱ διασκεδάσεις εἶχαν πολλὴ εὐθυμία, εὐθυμία ἡμερη, πολιτισμένη. Ἦταν τὸ Μεσολόγγι ὁμάδα λαοῦ καλόκαρδου καὶ καλαίσθητου, ἀπλᾶ κι ἐλληνικά μορφωμένου μὲ καύχησι μόνον τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίες γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Ἄλλὰ κι οἱ λύπες, ἰδίως ἀπὸ χαμοὺς ἀγαπημένων προσώπων, ὅταν παρουσιάζονταν, πίκραιναι ἐξαιρετικὰ δικούς καὶ ξένους. Κι ὅπως περίφημοι ἦταν στὸν τόπο οἱ τραγουδισταί, ἄλλο τόσο ξακουστὲς καὶ γλυκὰ τρυφερὲς ἦταν οἱ μοιρολογῆστρες. Σὲ γάμους, βαφτήσια, θανάτους φτωχῶν ἔτρεχαν καὶ συνέτρεχαν φτωχοὶ καὶ πλούσιοι. Ὅταν ὁ Χάρος χτυποῦσε νεῖᾶτα, τότε ὄλ' ἡ πόλις ἔκλαιγε.

Οἱ στίχοι, ὅταν οἱ πληγὲς τοῦ Χάρου μᾶς λαβώνουν,
σὲ μοιρολόγι ἀκούονται, κατάμαυρα, βαριά,
μαζὶ ξεσχίζουσι τὴν καρδιὰ καὶ τὴν βαλσαμώνουν
καὶ φέρνουν μὲ τὰ δάκρυα καὶ τὴν παρηγοριά.

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Οι σύγχρονοι τοῦ Παλαμᾶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι

Ὅταν πέθανε ὁ Σπῦρος Τρικούπης, ὁ λαμπρὸς πολιτικὸς ἡγέτης, ἱστορικὸς καὶ ποιητὴς — ἔχει γράψει ὕμνον στὴν Λιμνοθάλασσα — ὁ Παλαμᾶς ἦταν δεκατεσσάρων χρόνων. Στὸν νεαρὸ ποιητὴ εἶχε προξενήσει ἰδιαίτερη ἐντύπωση τὸ πλούσιο ρητορικὸ στοιχεῖο τῶν λόγων τοῦ Σπ. Τρικούπης, ποὺ εἶναι συγκερασμένο μὲ γνήσια ποιητικὴ χάρη, ὅπως στὸν λόγο, ποὺ ἐκεῖνος ἐξεφώνησε μέσα στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα τοῦ Μεσολογγίου, γεμᾶτο θλιμμένο λαὸ καὶ πολεμιστὰς, κατὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Βύρωνα. Θαύμαζε ἐπίσης ὁ Παλαμᾶς τὴν ρητορικότητά τῆς βυρωνικῆς ποιήσεως — τόσο κουραστικῆς σήμερα — καὶ τῆς ποιήσεως τῶν μεγάλων Γάλλων ρωμαντικῶν, ὅπως τοῦ Λαμαρτίνου, τοῦ Οὐγκώ. Θαύμαζε ἀκόμα καὶ τὸν λίγο κραυγαλέα στόμφο τοῦ Βαλαωρίτη. Κι ἔλεγε ἀργότερα, τεχνίτης πιά αὐτὸς τοῦ στίχου καὶ ἐπὶ πλέον κριτικὸς, ὅτι ἡ ρητορεία στὸν πεζὸ λόγῳ ἀποτελεῖ τὸ λυρικὸ ἐκείνου στοιχεῖο.

Ἀπ' τὸν Μαλακάση ὁ Παλαμᾶς ἦταν κατὰ 11 χρόνια μεγαλύτερος. Οἱ σχέσεις τους στὸ Μεσολόγγι φαίνεται πὼς δὲν ἦταν καὶ πολὺ στενές. Ἐπειτα ἡ οἰκογένεια τοῦ Μαλακάση εἶχε καλύτερη οἰκονομικὴ κατάσταση. Οἱ σχέσεις τους ἐγίναν στενές στὴν Ἀθήνα.

Τὸν Τραυλαντῶνῃ ὁ Παλαμᾶς τὸν περνοῦσε ὀχτῶ χρόνια. Εἶχαν σχέσεις καὶ στὸ Μεσολόγγι, ἀλλὰ ὁ Τραυλαντῶνῃς ἐγίνε ἐκπαιδευτικὸς καὶ νέος τράβηξε γιὰ τὴν μακρυνή, Ἑλληνικὴ ἄκρη, τὴν Κύπρο. Ἡ «ΕΖΑΔΕΛΦΗ», ἡ θαυμασία αὐτὴ νουβέλλα μὲ τὴν ρωμαντικὴ πνοή καὶ μὲ τὰ κλασσικὰ μέσα στὴν ἔκφραση, συγκινοῦσε τὸν Παλαμᾶ καὶ γιὰ τὸ τέλειο πλαστούργημα τῆς καὶ γιὰ τὸν χῶρο, χῶρο Μεσολογγίτικο, ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ δράση τῆς.

Μὲ τὸν Σταμάτη Δ. Βάλδη, τὸν ἐκλεκτὸ ἔπειτα Ἑλληνα νομομαθῆ, ὁ Παλαμᾶς ἦταν συμμαθητὴς καὶ φίλος. Ἡ φίλια ὁμως τῶν δύο νέων συμπατριωτῶν σχεδὸν διαλύθηκε στὴν Ἀθήνα. Γιατὶ ὁ Βάλδης, ποὺ ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὰ γράμματα, στὸ γλωσσικὸ ἀκολούθησε τὸν δρόμο τοῦ Κόντου καὶ τοῦ Μιστριώτη, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς υἱοθέτησε τὴν γνήσια, ἔθνικὴ λαλιά.

Στενοὶ φίλοι τοῦ Παλαμᾶ στὸ γυμνάσιο ἦταν πρῶτα πρῶτα ὁ Διαμαντῆς Σούστας, ὅπως ἀλλοῦ ἀναφέραμε. Μ' αὐτὸν κυρίως ἔκανε ἐκδρομὲς μὲ γαῖτα σὲ διάφορα μέρη τῆς Λιμνοθάλασσας. Στὰ 1934, γράφοντας ὁ Ποιητὴς στὸν φίλο του, Συνταξιούχῳ τότε Ἑλληνοδιδάσκαλο στὸ Μεσολόγγι, τοῦ θύμιζε τὶς ὠραῖες ἐκείνες ἐκδρομὲς. Στενοὶ φίλοι ἐπίσης τοῦ Παλαμᾶ καὶ στὸ γυμνάσιο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, στὴν Ἀθήνα, ἦταν καὶ δυὸ ἄλλοι νεαροὶ Μεσολογγίτες, ὁ Παπαδόπουλος κι ὁ Νίδερ. Κι οἱ τρεῖς νέοι, στὰ φοιτητικὰ τους χρόνια, ἀμα γύριζαν στὸ Μεσολόγγι, κατὰ τὶς γιορτὲς ἢ τὸ Καλοκαίρι, ἐπαιρναν στὴν συντροφιά τους τὸν Σούστα καὶ

τὸν Ματραπίλια καὶ ζοῦσαν, ὅπως καὶ ἡ λοιπὴ τοῦ τόπου «χρυσῆ νεο-λαία». Ἔκαναν νυχτερινούς, ρωμαντικούς περιπάτους καὶ περνοῦσαν νύχτες σὲ ταβέρνες ἢ ἐξοχικὰ κέντρα. Καὶ κατὰ τὰ χαράματα συνήθως κατέληγαν στὴν πλατεία τῆς ἐπάνω ἀγορᾶς κι ἐπαιρναν καφέ στὸν μεγάλο τότε γωνιακὸ «καφενέ», παλιοῦ, καλοῦ Μεσολογγίτη, μακαρίτη τώρα.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Οἱ ἐθνικὲς καὶ κοινωνικὲς παραδόσεις τοῦ τόπου συνδέονταν, σχεδὸν ἀχώριστα, μὲ τὶς θρησκευτικὲς.

Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα στὴν πόλη τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» ἦταν κληρικοὶ ἄξιοι γιὰ ἓνα λεπτὰ θρησκευόμενο κόσμον κι ἀκόμα ἄξιοι γιὰ δυσχερεῖς περιστάσεις καὶ μεγάλες ἠθικὲς εὐθύνες. Καὶ σήμερα στὸ Μεσολόγγι ἡ προφορικὴ παράδοση ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν, τοῦ παπα Ἀγλύκαντου καὶ ἄλλων. Καὶ κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Ποιητῆ ὑπῆρχε στὴν πόλη καλὸς κληρὸς καὶ τὸν λαὸ τὸν διέκρινε λεπτό, θρησκευτικὸ συναίσθημα. Οἱ δεσποτικὲς γιορτὲς ἀποτελοῦσαν σταθμὸ στὴν ζωὴ. Ἰδιαιτέρη συγκίνηση προξενοῦσαν στοὺς κατοίκους, πλούσιους καὶ φτωχοὺς, οἱ λαμπρὲς τελετουργίαι τῆς Μεγάλης Βδομάδας καὶ τοῦ Πάσχα. Ὅλοι σχεδὸν τηροῦσαν τὴν νηστεία τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς. Καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Βαΐων, πού καταλύεται ψάρι, ἡ πόλη κάπνιζε καὶ μοσχοβολοῦσε ἀπὸ κνίσσες ψηνομένων ψαρικῶν. Ὅταν γιορταζόταν ἡ μνήμη Ἁγίου ἢ Ἁγίας, ἔτρεχαν, ἰδίως γυναῖκες καὶ παιδιὰ, σ' ἀπόμερα Μοναστήρια κι ἐκκλησιάκια, στὶς ἐξοχές, στὰ Βουνὰ καὶ στὴ θάλασσα. ὦ! τί ἦταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα γιὰ τὸν λαὸ ἡ Μεγάλη Παρασκευὴ! Τρυφερὴ συγκίνηση, θρησκευτικὸ δέος πλημμύριζε τὶς ψυχές...

*Σήμερα μαῦρος οὐρανὸς
σήμερα μαύρη μέρα..,*

Λουλούδια κι ἀρώματα στοὺς ἐπιταφίους. Θάμβος ἀπ' τὸ ὑψηλὸ δράμα τῆς Σταυρώσεως καὶ Ἀποκαθηλώσεως. Στὰ σπίτια οὔτε χύτρα στὴ φωτιά οὔτε στρωμένο τραπέζι. Τὸ Αἰτωλικὸ ἔχει στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας ἓνα παλιό, χρυσοκέντητο ἐπιτάφιο. Κάθε ἀπόγευμα Μεγάλης Παρασκευῆς πολὺς κόσμος κινοῦσε — καὶ κινάει — γιὰ κεῖ, νὰ προσκυνήσῃ. Τὸ βράδι ὀλονυχτία στὶς ἐκκλησίες. Ἐξω ἔκαιγαν φωτιές. Τότε στὴν φωτιά τοῦ Ἁι Σπυριδῶνα ἔρριχναν ὀλόκληρα, σάπια καΐκια. Μόλις περνοῦσαν τὰ μεσάνυχτα παιδιὰ, γυρνώντας στὶς σκοτεινὲς γειτονίες, φώναζαν :

— ὦρα γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ !

Ποιητικά καταλυκτική ή ακολουθία τοῦ Ἐπιταφίου. Κι ὅλοι σχεδὸν οἱ Μεσολογγῖτες παρόντες εὐλαβικοὶ ἀκροαταί. Κι οἱ ψαράδες κι οἱ ναυτικοὶ κι οἱ ξενιτεμένοι. Στὶς δυό, δυόμιση, μετὰ τὰ μεσάνυχτα γινόταν ἡ ἐκφορά τῶν ἐπιταφίων. Θεαματική, ὑπέροχη ἢ περιφορὰ τους, ποῦ τότε καὶ ἔως τὸν τελευταῖο πόλεμο ἀκόμα, ἐπιτελοῦσε κι ἓνα λεπτό, ἐθνικοθησκευτικὸ σκοπὸ. Ἡ πομπὴ τοῦ ἐπιταφίου τῆς Μητροπόλεως — τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα — μὲ τ' ὀλάνθινο κουβούκλιο καὶ τὴν παιδικὴ χορωδία, ἀφοῦ διέσχιζε τὴν μεσημβρινὴ πόλη, περνοῦσε πίσω ἀπ' τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα. Μπαλκόνια, παράθυρα, ὅλα γεμάτα εὐλαβικὸ κόσμο μὲ κερὰ ἀναμμένα καὶ λιβανιστήρια. Ἄκουόνταν ψαλμοὶ ἀργοί, καμπανίσματα. Ἄν ἔβγαινε ἐκεῖνη τὴν ὥρα ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ἡ πομπὴ του θὰ περίμενε νὰ προηγηθῆ ὁ ἐπιτάφιος τῆς Μητροπόλεως. Καὶ προχωροῦσε ἡ πομπὴ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα, ἔστρεφε δεξιὰ καὶ περνοῦσε μπρὸς ἀπὸ τὴν Ἁγία Παρασκευή. Κόσμος, ἀναλαμπές τῆς φωτιᾶς, βεγγαλικά καὶ θρηνητικὰ καμπανίσματα. Ἐκεῖ καίονταν πολλὰ πυροτεχνήματα — χαλκούνια. Τὸ βροντερὸ τσιτσίρισμά τους σκέπαζε καὶ φιλαρμονικὲς καὶ σάλπιγγες καὶ χορωδίες. Ναί, κάποτε εἶχαν τὰ χαλκούνια κάτι τὸ βάρβαρο, γι' αὐτὸ τὰ φοβόταν, ὅσο καὶ τ' ἀγαποῦσε ὁ λαός. Κι ὁμως θύμιζαν κάτι ἀπὸ σκλαβιά καὶ «Χαλασμό».

Κι οἱ πομπές τῶν τριῶν ἐπιταφίων στὴ σειρά τῶρα, μὲ τὶς φιλαρμονικὲς ἐπικεφαλῆς, προχωροῦσαν ἀργὰ μὲ τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ ἔξαπτέρυγα φωτισμένα μπροστὰ ἀπὸ τὰ χαλκούνια, διέσχιζαν τὴν ἐπάνω ἀγορὰ κι ἔβγαιναν στὴν πλατεία, ἐμπρὸς ἀπ' τὸν χῶρο τῶν Ἡρώων. Ἐκεῖ καίονταν τὰ περισσότερα χαλκούνια. Μύριζε μπαρούτη ἢ ἀτμόσφαιρα. Τὰ κύματα τοῦ λαμπαδοφόρου λαοῦ σιωπηλὰ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἐπιταφίους κι ἔμπαιναν «ὄρθρου βαθέως» στὸν «Ἱερὸν Χῶρον» μὲ τὰ γέρικα δέντρα. Ἡ μεταμεσονύκτια ἐκεῖνη λιτάνευση τῶν ἐπιταφίων στὸν καθηγιασμένο «Κῆπο τῶν Ἡρώων» εἶχε ἀσύλληπτο κάλλος. Κι ἀποτελοῦσε ἐτήσιο προσκύνημα καὶ μνημόσυνο πρὸς τοὺς ἥρωας καὶ μάρτυρας. Καὶ τὸ μνημόσυνο ἐκεῖνο τὸ ἐκτελοῦσε ὄχι τὸ Πανελλήνιο, ὅπως τὴν νύχτα τοῦ Λαζάρου, ἀλλὰ μόνο του τὸ Μεσολόγγι. Τρίλλοι ἀηδονιῶν συνώδευαν τὶς δροσερὲς φωνές τῶν παιδιῶν, ποῦ ἔψελναν :

Ἐρρανὸν τὸν τάφον...

καὶ τόνοι πένθιμης μουσικῆς. Καὶ ψίθυρος εὐλαβικὸς τοῦ κατεβατοῦ στὰ πλούσια φυλλώματα τῶν δέντρων. Κι οἱ ἱερεῖς κάθε πομπῆς, ἀφοῦ στέκονταν μπρὸς στὸν βωμό, ἀνέπεμπαν καταλυκτικὴ, ἐπιμνημόσυνη δέηση ὑπὲρ τῶν πεσόντων ἠρώων καὶ μαρτύρων. Καὶ τὰ λαμπαδοφόρα πλήθη ἐπανελάμβαναν μαζὶ του :

...Αἰωνία αὐτῶν ἡ μνήμη...

Κι οἱ πομπές, μὲ τὸ βῆμα τῶν ἐπικηδείων ἐμβατηρίων, προχωροῦσαν πρὸς τὴν δεξιὰ ἐξοδο τοῦ Κήπου.

Τὸ μνημόσυνο ἐκεῖνο καταργήθηκε λίγο πρὸ τοῦ τελευταίου πολέμου.

Ἐώραϊο, πασχαλινὸ ἔθιμο στὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ, ποῦ διατηρεῖται καὶ σήμερα, εἶναι τὸ ψήσιμο τῶν ἀρνιῶν στὴ σούβλα. Μόνον ὄσοι πενθοῦν δὲν ψήνουν ἀρνί. Στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν, σ' ἀνοιχτοὺς χώρους, ἀκόμα καὶ σὲ δρόμους ἀνάβονται φωτιές, μπηχνοῦνται φοῦρκες κι ἀπηθώνονται οἱ σούβλες μὲ τ' ἀρνιά. Συνήθως μαζεύονται ἀρκετοὶ γειτόνοι ἢ φίλοι καὶ ψήνουν μαζὶ τ' ἀρνιά. Γίνονται καὶ χοροί. Κι οἱ κοπέλλες περιφέρουν πιάτα μὲ μεζεδάκια καὶ ὠραῖο ἄσπρο, Μεσολογγίτικο κρασί.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Οἱ Παλαμαῖοι κι ἄλλοι Μεσολογγίτες ἐκπαιδευτικοὶ εἶχαν καταστήσει στὸν σκλάβο ἀκόμα λαὸ τοῦ Μεσολογγίου τόσο συνειδητὴ τὴν ἀνάγκη τῆς Παιδείας, ὥστε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ, ποῦ τὴν κατέχει ἡ οἰκογένεια Εὐστ. Παλαμᾶ, ἓνας Παλαμᾶς ἀκολούθησε τὸ 1825, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς β' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, γυναικόπαιδα, ποῦ στάλθηκαν στὸν Κάλαμο, τὸ μικρὸ νησί ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία, ἀγγλοκρατούμενο τότε, γιὰ νὰ μαθαίνη τὰ παιδιὰ γράμματα — τὸ ζήτησαν οἱ γονεῖς τῶν παιδιῶν —, ἂν καὶ στὸ ἄγονο νησάκι καλὰ καλὰ δὲ θὰ εἶχαν οὔτε ψωμί.

Τώρα μετὰ τὴν πολυπόθητη ἀπελευθέρωση κι ἐνῶ ἀκόμα γύριζαν στὸν ρημασμένο τόπο Μεσολογγίτες ξενιτεμένοι, ξαγορασμένοι ἄλλοι ἀπὸ σκλαβοπάζαρα, φτωχοὶ καὶ κακοπαθημένοι, μικροὶ μεγάλοι, ἄρχισε, μ' ἐπικεφαλῆς πάλι τοὺς Παλαμαίους, ἡ κίνηση γιὰ τὸ ἀνοιγμα σχολείων καὶ δημιουργία Παιδείας. Τώρα πιά ὑπῆρχε Κράτος Ἑλληνικόν, κι αὐτὸ βοήθησε, ὅπως ἄλλοῦ εἶπαμε, σχεδὸν ἀμέσως. Καὶ μπηκαν στέρεες οἱ βάσεις γιὰ τὴν μόρφωση τῆς νέας, ἐλεύθερης αὐτῆς γενεᾶς.

Ὅταν πιά ἔληξε ὁ φοβερὸς πόλεμος καὶ ξανάσαναν οἱ ψυχές κι ἄρχισε ν' ἀνασυγκροτεῖται ἡ κοινωμία τοῦ Μεσολογγίου, ἔλαμψαν πάλι τὰ δῶρα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας, οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης, τῆς λεπτῆς ζωῆς. Ἐρχόταν καὶ πρὶν στὸ Μεσολόγγι λίγη ἢ πολλὴ ἀπὸ τὴν Ζάκυθο ἢ εὐωδία καὶ τῶν πνευματικῶν λουλουδιῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὁμως καὶ τὴν πύκνωση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ Ἐφτάνησα, οἱ εὐωδιὲς ἔγιναν πολλῆς. Κι οἱ νησιῶτες ποιητὰ καὶ πεζογράφοι ἀντλοῦσαν θέματα ἀπ' τὰ γεγονότα τοῦ 1821 καὶ μάλιστα ἀπ' τὰ γεγονότα τοῦ ἀγῶνα τῆς «Ἱερᾶς Πόλεως».

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ ἡ Μεσολογγίτικη Κοινωμία βρισκόταν σὲ «πλήρη πνευματικὴν ἄνοδον». Καλλιεργημένοι ἄνθρωποι, συγκροτώντας ἀκόμα καὶ φιλολογικοὺς συλλόγους, πρόβαλλαν τὸ Μεσολόγγι πάλι ὡς

ἀξιόλογη, πνευματική ἐστία. Κι ὁ λαός, κι αὐτὸς μετείχε στὴν κίνηση. Τὰ ὥραϊα καλοκαιρινὰ βράδια παιδιὰ καὶ κορίτσια τραγουδοῦσαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων :

*Ποιὰ εἶναι κείνη, ποὺ κατεβαίνει
 στὰ δόλοευκα ντυμένη
 ὄχ τὸ βοννό...*

στίχους, τίνος ἄλλου ; τοῦ Σολωμοῦ. Κι ἄκουγε κανεὶς ν' ἀπαγγέλλουν, ὄχι σπάνια, τὴν «Φαρμακωμένη». Ἐρασιτέχνες μουσικοὶ σκόρπιζαν, κατὰ τὶς φεγγαρόλουστες νύχτες, μὲ πνευστὰ ὄργανα, γλυκειῆς μελωδίες ἀπὸ μελοδράματα, ἰδίως Ἰταλικά. Τὸ νέο, τὸ ὥραιο κι ἐκλεκτὸ συγκινοῦσε, ἄς ἦταν καὶ ξένο, χωρὶς νὰ μειώνεται τὸ Ἑλληνικό.

Ὁ παιδικὸς φίλος τοῦ Παλαμᾶ, ὁ Διαμαντῆς Σούστας, μᾶς ἔλεγε ὅτι ὅμιλοι ἀπὸ νέους ἐπαίζαν θεατρικὰ ἔργα Ἰσπανῶν καὶ Γάλλων συγγραφέων σοβαρά. Κι οἱ ἄκροατοὶ τὰ ἐνοοῦσαν καὶ τὰ ἐπιζητοῦσαν κι ἔκριναν τὶς ὑποθέσεις τους μ' εὐχέρεια. Στὶς παραστάσεις ἐπαιρνε μέρος κι ὁ ἴδιος ὁ Σούστας. Καὶ σκοπὸς τῶν παραστάσεων — δὲν ἔφταναν τότε στὶς ἐπαρχίαι θίασοι ἐπαγγελματιῶν ἠθοποιῶν — ἦταν πρῶτα καὶ κύρια ἡ ψυχαγωγία τοῦ κόσμου. Ἐπειτα ἡ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τὴν ὑποβοήθηση ἄλλων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων ἢ γιὰ τὴν πραγματοποίηση φιλανθρωπικῶν σκοπῶν. Ἴσως σὲ μερικές ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἐπαιρνε μέρος κι ὁ ἔφηβος Κωστῆς Παλαμᾶς.

Ὁ πρῶτος γιὸς τοῦ Δημήτρη Παλαμᾶ, ὁ Παναγιώτης, ποὺ πέθανε πολὺ νέος — ἦταν μεγαλύτερος ἀπ' τὸν Ποιητὴ — διάβαζε πολλὰ βιβλία καὶ μάλιστα τῶν γάλλων ρωμαντικῶν. Ἀναφέρει ὁ Παλαμᾶς ὅτι εἶδε κάποτε στὰ χέρια τοῦ ἐξαδέρφου του τοὺς «Ἀθλίους» τοῦ Οὐγκώ, μεταφρασμένους ἀπ' τὸν Σκυλίτση σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα, ἀλλὰ μὲ διαλόγους σ' ἀπλῆ γλῶσσα. Καὶ τὸ βιβλίο ἐκεῖνο τοῦ ἔκαμε ζωερὴ ἐντύπωση. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ — πέρα ἀπ' τὰ 1870 — τὸ μεγάλο κίνημα τοῦ Ρωμαντισμοῦ στὴν Γαλλία, ποὺ τὸ εἶχαν ἐκπροσωπήσει ἕνας Λαμαρτῖνος, ἕνας Βίκτωρ Οὐγκώ καὶ τόσοι ἄλλοι ἐκλεκτοὶ ποιηταὶ, συγγραφεῖς, καλλιτέχνες, διανοούμενοι, ἐπιστήμονες, εἶχε πιά σβηστή. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως, ὅπου ἡ λάμψη τοῦ Ρωμαντισμοῦ εἶχεν ἀπλωθῆ ἀργά, τὰ ἔργα τῶν μεγάλων ὁπαδῶν του διαβάζονταν πολὺ. Ἄλλωστε οἱ Ἕλληνες εὐρισκαν σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔργα πολὺ λίγο τὸν ἑαυτό τους, δηλαδὴ τὴν λεπτὴ μελαγχολία, τὴν ζωερὴ φαντασία, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν φύση καὶ πρὸ παντὸς τὴν λαχτάρω πρὸς τὴν ἐλευθερία, τὴν ὁρμὴ πρὸς τὴν θυσία, τὸν ὥραιο ἄλτρουισμό... Στὶς «Meditations Poétiques» ὁ Λαμαρτῖνος, συνεχίζοντας τὸ ἔπος τοῦ Βύρωνα «Τσάιλντ Χάρολντ», ὁδηγεῖ τὸν ἥρωα, ὡς περαστικό, στὴν μεσημβρινὴ Αἰτωλία — ἴσως ὑπονοεῖ τὸν Βύρωνα —, ἔπου τὸν φιλοξενεῖ ὁ ἡγούμενος ἐνὸς Μοναστηριοῦ ἐπάνω στὸν Ἀράκυνθο. Ὁ Βαλαωρίτης εἶχε κάμει ἐξάφισια, δημιουργικὴ μετάφραση τῆς «Λίμνης» τοῦ Λαμαρτῖνου. Ἐνθουσιαζόταν ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς διαβά-

ζοντας γλαφυρούς στίχους τοῦ Βερανζέρου καὶ τοῦ Οὐγκώ, πού ὑμνοῦσαν τοὺς ἀγωνιζομένους Ἑλληνας τοῦ 1821. Κι ἔμεινε κατάπληκτος ὅταν τοῦ μίλησαν πρώτη φορά γιὰ τὸ β' μέρος τοῦ Φάουστ, τοῦ Γκαίτε, τοῦ ὁποίου ὁ ἥρωας περνᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ὑψίστης θυσίας, ἀπ' τὸ Μεσολόγγι.

Πολὺ περιέργη ὑπῆρξε ἡ μίμηση τοῦ Ρωμαντισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ πῶς συμβιβάζεται ὁ Ρωμαντισμός, πού περιεχόμενο εἶχε ὅ,τι ἀνῆκε στὸν Λαό, στὸ Ἔθνος, στὴν παράδοση, στὶς ὑπερβολικὰ ζωηρῆς συναισθηματικῆς ἐκδηλώσεις, μὲ τὰ δημιουργήματα τῶν ἀνθρώπων τῆς λογίας παραδόσεως, πού τὰ ἐμφάνιζαν ὄχι στὴν γλῶσσα τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 — τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ —, τὸν φορέα τῶν γνησίων συναισθημάτων καὶ τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, ἀλλὰ στὴν ἀρχαιοπρεπῆ, αὐστηρῆ καθαρεύουσα, ὑλικὸ γλωσσικὸ ξαναζεσταμένο ; Ἔνοιωσε τότε ὁ λαός μας κάτι ἀπὸ τὸν Ρωμαντισμὸ μ' ἓνα Σολωμό, μ' ἓνα Βαλαωρίτη. Ὅμιλεῖ ὁ Ζαλοκώστας γιὰ τὴν νύχτα τοῦ Χαλασμοῦ :

*Μυστηριώδεις σείονται τῶν Πλαταιῶν οἱ τάφοι
κι ἐνῶ ἡ πεπρωμένη νῦξ ταράσσεται ἀγρία
ἡ Δόξα πλέκει στέφανον καὶ ἡ Ἐλευθερία
τὸ Μεσολόγγι γράφει...*

Ἄλλὰ ὁ ραψωδὸς τοῦ δρόμου τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὸ Μεσολόγγι, τραγουδώντας τὸ βράδι τοῦ Λαζάρου τὸ γεγονός τοῦ «Χαλασμοῦ» μ' αὐτοσχέδιους καὶ χωρὶς καμμιά τέχνη στίχους του, μετέδιδε στὶς ψυχῆς τῶν ἀκροατῶν τὰ συναισθήματά του, συνεκλόνηζε...

Ἄπὸ τοὺς καθαρολόγους ρωμαντικούς ὁ Παλαμᾶς, ὅπως ξέρομε, εἶχε συμπαθήσει τὸν Ἀχιλλέα Παράσχο, πού ἐξέκλινε πρὸς τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, πρὸς τὴν φυσικὴ ἔκφραση, πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ εἶχε πιά διαμορφωθῆ ὁ «Κῆπος τῶν Ἡρώων» καὶ στὰ μνημεῖα του, στὸν «Τύμβον», στὸν «Τάφον» τοῦ Μπότσαρη καὶ ἀργότερα στὸ ἄγαλμα τοῦ Βύρωνα, χάραξαν ἐπιγραφές, πού τὶς συνέθεσε ὁ τότε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Δ. Σεμιτέλος σὲ γλῶσσα ὀμηρικὴ καὶ πού καλὰ καλὰ οὔτε οἱ λόγοι δὲ τὶς καταλαβαίνουν, ὄχι ὁ λαός. Ὁ Παλαμᾶς τὶς θαύμαζε. Ἐπάνω στὸν Τύμβο μὲ τὶς χρονολογίες τῶν πολιορκιῶν, ἡ ἐπιγραφή λέγει :

ΗΝΙ ΛΕΩΝΙΔΑΙ ΠΟΛΥΠΛΗΘΕΙΣ ΕΝΘΑ ΚΕΟΝΤΑΙ
ΕΙΝΕΚ ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΙΦΙ ΜΑΧΕΣΣΑΜΕΝΟΙ

(Νὰ (πολλοί) Λεωνίδαι βρίσκονται σ' αὐτὸ τὸ μέρος (θαμμένοι), ἀφοῦ ἀγωνίστηκαν γενναῖα γιὰ τὴν ἐλευθερία).

Ἡ ἐπιγραφή ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ Μπότσαρη λέγει :

ΜΑΡΚΟΥ ΒΩΣΑΡΕΩΣ ΑΓΝΟΥ ΜΗΣΤΩΡΟΣ ΑΥΤΗΣ ΗΓΗΤΟΡΟΣ ΨΥΧΗΝ
ΔΗ ΕΡΑΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΠΡΟ ΣΩΜΑΤΟΣ ΟΙ ΕΚΔΥΣΑΜΕΝΟΥ ΤΟΔΕ
ΣΗΜΑ ΤΕΤΥΚΤΑΙ ΕΛΛΑΣ ΤΟΥΣ ΑΓΑΘΟΥΣ ΟΥ ΦΗΣΙ ΠΟΤ
ΕΙΝΑΙ ΘΝΗΤΟΥΣ

(Για τὸν Μᾶρκον Μπότσαρη τὸν ἔμπειρο ἀρχηγὸ (καί) πολέμαρχον, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔβγαλε ἀπ' τὸ σῶμα του τὴν ψυχὴ ὑπὲρ τῆς ἀγαπητῆς Πατρίδας, αὐτὸ ἐδῶ τὸ μνημα ἔχει κατασκευαστῆ. Ἡ Ἑλλάδα δὲν παραδέχεται ὅτι οἱ γεναῖοι εἶναι θνητοί).

Ἡ ἐπιγραφή ἐπάνω στὸ βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Βύρωνα λέγει :

ΒΡΕΤΤΑΝΙΗΣ ΟΜΟΤΙΜΟΝ ΑΘΡΕΙ ΣΤΑΣ ΖΕΙΝΕ ΒΥΡΩΝΑ ΟΝ ΠΕΡΙ ΚΗΡΙ
ΦΙΛΕΥΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΗΣ ΘΥΓΑΤΡΕΣ ΤΩΝ Δ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ ΜΝΗΣΤΙΝ
ΣΩΙΖΟΝΤΕΣ ΑΓΗΡΩ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΣΑΝ ΛΑ·Ι·ΝΟΝ ΕΞ ΕΡΑΝΟΥ ΕΥΤΕ
ΓΑΡ ΕΛΛΑΣ ΕΤΕΙΡΕΤ ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΑΕΘΛΩΙ ΗΛΥΘΕ ΘΑΛΠΩΡΗ
ΧΑΡΜΑ ΤΕ ΜΑΡΝΑΜΕΝΟΙΣ

(Τὸν Βρεττανὸν εὐπατρίδην, τὸν Βύρωνα, στάσου, ξένε καὶ παρατήρει, αὐτὸν πού ἀγαποῦσαν οἱ θυγατέρες τῆς Μνημοσύνης παραπολύ. Οἱ Ἕλληνες, ἐπειδὴ διατηροῦν αἰώνια τὴν ἀνάμνηση τῶν εὐεργεσιῶν του, ἔστησαν ἀπὸ ἔρανο ἄγαλμα μαρμάρينو. Γιατὶ (αὐτὸς) ὅταν ἡ Ἑλλάδα βασανίζοταν στὸν σκληρὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἦρθε στοὺς μαχομένους Ἕλληνας σὰν παρηγοριὰ καὶ πηγὴ χαρᾶς).

Ἐπάνω στὸ μνημα τοῦ Μπότσαρη φάνταζε τότε μικρὸ, γλυπτὸ ἀριστούργημα, πού παρίστανε μιὰ μικρὴ κόρη—τὴν Ἑλλάδα—μ' ἐξαίσιο σῶμα, πού, σκυμμένη ἐπάνω σὲ μιὰ μαρμάρινη πλάκα, ἔγραφε μὲ τὸ δεξι χέρι τὸ ὄνομα τοῦ Μπότσαρη. Ἦταν τὸ περίφημο ἔργο τοῦ γάλλου, ρωμαντικοῦ γλύπτου David D' Angers. Τὸ ἔργο αὐτὸ σήμερα βρίσκεται στὸ ἔθνολογικὸ Μουσεῖο, στὴν Ἀθήνα, κι ἐπάνω στὸ μνημα τοῦ Μπότσαρη, στὸ Μεσολόγγι, ἔχει τεθῆ πιστό, μαρμάρينو ἀντίγραφό του. ὦ ! τί ἐντύπωση προξενοῦσε στὸν μικρὸ Παλαμᾶ τ' ἀριστούργημα ἐκεῖνο τῆς ρωμαντικῆς τέχνης.

Ἀπὸ τὰ ἐννιά του χρόνια ὁ Ποιητῆς—ὅπως γράφει ὁ ἴδιος—ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνῃ συναισθήματα καὶ στοχασμοὺς μὲ στίχους. Οἱ δικοί του τὸν ἐνεθάρρυναν καὶ τὸν ὑποβοηθοῦσαν. Ὁ νεαρὸς ἀνακατεῦοταν ἀκόμα καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ κίνηση τοῦ τόπου. Δυὸ ἐκλεκτοὶ πολιτικοὶ ἄντρες τῆς ἐποχῆς, ὁ Χαρ. Τρικούπης κι ὁ Ἐπαμ. Δεληγιώργης, διεδικοῦσαν θέση βουλευτοῦ στὸ Μεσολόγγι. Αὐτὸς συμπαθοῦσε τὸν Τρικούπη, τὸν ἐπειτα πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἀγάπη του πρὸς αὐτὸν τὴν φανέρωνε καὶ μὲ στίχους.

Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἐπῆρε, δὲν ἀποθησαύρισε τόσο γλωσσοπαραστατικὸ ὕλικὸ στὰ σχολεῖα, ὅπου φοίτησε χρόνια, ὅσο στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον, πού ἀναπτύχτηκε. Πρόσεχε τὶς διηγήσεις ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Πρόσεχε τὰ Δημοτικὰ καὶ λαϊκὰ τραγούδια κι ἀποτύπωνε λέξεις διαλεχτὲς κι ἐκφραστικὲς ἀπ' τὴν γνήσια, ἔθνικὴ γλῶσσα. Κι ὅμως γιὰ κάμποσο καιρὸ κι ὡς φοιτητῆς ἀκόμα στὴν Ἀθήνα καὶ αὐτὲς τὶς ἐπιστολὲς του τὶς ἔγραφε μὲ «καθαρεῦον» γλωσσικὸν ὕλικόν. Τὸν ἐπηρέαζαν πολὺ

οί «καθαρολόγοι» ποιηται και λόγοι και ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Κράτους και τῶν Ἐνωτάτων Πνευματικῶν Ἰδρυμάτων.

Και τὴν ἐποχὴ ἐκείνη και σήμερα ἀκόμα στὸ Μεσολόγγι, στὴν Δυτικὴ Ρούμελη και στὴν Ἠπειρο μιλιόταν και μιλιέται ἡ πρὸ γνήσια Δημοτικὴ γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν. Χρησιμοποιοῦσαν τότε ἀκόμα ἐκεῖ ἀντὶ γιὰ τὴν λέξη ΕΛΛΗΝΑΣ τὴν λέξη ΓΡΑΙΚΟΣ, λέξη προελληνική, ἴσως πελασγική, πού ἔμεινε στὴν Δημοτικὴ γλῶσσα και μένει αὐτούσια και πού τὴν ἀναφέρει ρητὰ ὁ Ἄριστοτέλης στὰ «Μετεωρολογικά» του ὡς λέξη τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Κι εἶχε ἡ τότε Δημοτικὴ τῆς Ρούμελης ἄπειρα ὄσα αὐτούσια λεκτικά, ἀρχαῖα στοιχεῖα «βούλομαι», «δοκῶ» κ. ἄ. Στὴν Λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου οἱ ψαράδες χρησιμοποιοῦν και σήμερα ὄχι ἀπὸ καμμιά «λογίαν ἐπίδρασιν», ἀλλὰ φυσικά και κατὰ παράδοση λέξεις ἀρχαιοπρεπεῖς, ὅπως : Ἄ λ ι ε ἰ α—ἀλιεῖα. Ἄ λ ι ε ὑ ω, με τὴν ἔνοιαν ψαρεύω μέσα σὲ πῆρα. Π ἡ ρ α—σάκκος ἰχθυοτροφικοῦ φράγματος. Κ ἄ μ α ξ—καμάκι. Σ τ ἄ λ ι ξ—σταλίκι (κοντάρι, πού σπρώχνουν και φεύγει ἡ γαῖτα). Πάπυρος—παπύρι κ. ἄ. Ἐπειτα εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ψαριῶν.

Ἐπηρέαζε τὸν Παλαμᾶ πολὺ ἡ τάση τῶν καθαρολόγων, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση ἐκείνη ὀλοένα ἐξασθενοῦσε ἀπὸ τὴν λαλιὰ τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου του, ἀπὸ τὶς «δημιουργίες» τῆς Ἐφτανησιακῆς Σχολῆς. Προχωροῦσε σιγὰ σιγὰ ὁ νέος ποιητὴς μετὰ τὸ βιβλίο στὸ χέρι, μετὰ τὶς παραδόσεις τοῦ τόπου ἔναυλες, προχωροῦσε νὰ βρῆ τὸν δρόμο του ἢ μᾶλλον ν' ἀνοίξη δρόμο στὸ πνευματικὸ τέλμα τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶπε κορυφαῖος μας τῶν Γραμμάτων.

Η ΦΥΣΙΚΗ ΟΜΟΡΦΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Ἄγαποῦσε τὴν φύση ὁ Παλαμᾶς μικρὸς ; Ἐκανε περιπάτους, ἐκδρομὲς στὴ θάλασσα, στὶς ἐξοχὲς τοῦ τόπου του ; Ἐκανε ταξίδια ; Ὅσοι γνώρισαν τὸν Παλαμᾶ παιδί και ἔφηβο και πρῶτα πρῶτα ὁ μακαρίτης ὁ Σούστας, ἐβεβαίωσαν ὅτι ὁ Ποιητὴς ὑπεραγαποῦσε τὴν φύση και ἐπιζητοῦσε τὶς ἐκδρομὲς και τὰ ταξίδια. Και γενικὰ κινιόταν εὐκόλα, ἐνῶ ἀργότερα, ἄντρα και δημιουργὸ φτασμένο, τὸν κατηγορήσαν ὡς «ἀταξίδευτο». Τὰ χρόνια ἐκείνα τὰ παιδιά στὸ Μεσολόγγι και ἰδίως οἱ μαθηταί, ἐκτελοῦσαν συχνὰ ἐκδρομὲς στὴν θάλασσα, στὰ γύρω βουνά, στὸν κάμπε τοῦ τόπου, προπαντὸς τὴν ἀνοίξη και τὸ καλοκαίρι.

Ὁ γυιὸς τοῦ Ποιητῆ, ὁ μακαρίτης ὁ Λέαντρος Παλαμᾶς, ἔμοιασε σ' αὐτὸ τοῦ πατέρα του. Στενὸς μας φίλος μολογοῦσε ὅτι, ὅταν στὰ 1916 πῆγε στὸ Μεσολόγγι ὁ Λέαντρος, ὡς δόκιμος ὑπάλληλος τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, δοκίμασε, ὅπως τοῦ ἔλεγε, εὐχάριστη ἐκπληξη ἀπὸ τὴν φύση

τοῦ Μεσολογγίου. Κάποτε τὸν παρακάλεσε νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ψηλὰ στὴν κορυφὴ τοῦ Ζυγοῦ. Τὸν ὠδήγησε. Κι ὁ νέος, ἅμα βρέθηκε σιμὰ στὴν κορυφὴ, ὅπου αἰωνόβιες βραλανιδιές δένονται μεταξύ τους μὲ κρόσσια ἀπὸ κισσοὺς, σκιαζόντας σ' ἕκτασῃ τὸν χῶρο καὶ ὅπου βροντοῦν, χωρὶς νὰ φαίνωνται, τὰ νερὰ τῶν πηγῶν κι ἀκούονται σφυρίγματα κοτσυφιῶν καὶ κυπριὰ γιδιῶν, ἄφησε ξεφωνητὰ ἀπὸ χαρὰ. Ὅταν τέλος πάτησε τὴν κορυφὴ κι ἀντίκρουσε κάτω βορεινὰ τὰ χωριά τῆς Μακρυνείας, μέσα σὲ δάση, βοσκές καὶ γόνιμα χωράφια, καὶ πέρα ἀστραφτερὴ τὴν γαλάζια λίμνη Τριχωνίδα καὶ μεσημβρινὰ τὸν κάμπο τοῦ Μεσολογγίου, τὴν πολιτεία, τὴν γύρω Λιμνοθάλασσα, τὰ δυὸ ποτάμια δεξιὰ κι ἀριστερά, τὴν Γύρα στὶς ἐκβολές τοῦ Φειδαρη, τὸν Ἄραξο, τὸν Πατραϊκὸ καὶ τὸ πανόραμα τῆς Πάτρας ἀριστερὰ στὸ βάθος — ὑπῆρχε ὀρατότητα ἐκεῖνο τὸ πρωὶ — ἔμεινε μ' ἀνοιχτὸ στόμα. Κι ἔλεγε ἔπειτα ὅτι, ἀφοῦ γνώρισε τὶς ὁμορφιές τοῦ τόπου, ἔνοιωθε πρὸ καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Πατέρα του.

Ἄγαποῦσε λοιπὸν ὁ Παλαμᾶς τὴν φύση, τὶς ἐκδρομὲς καὶ τὰ ταξίδια. Μάλιστα αὐτὸς κι ὁ ξάδερφός του ὁ Παναγιώτης ὠνειροπολοῦσαν ἕνα μακρυνὸ ταξίδι στὴν Εὐρώπη, στὴν Γαλλία...

Ἄγαποῦσε ὁ Ποιητὴς ἰδιαιτέρα τὸν τόπο του. Κι ἡ ὁμορφιὰ τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου αὐτοῦ εἶχε ἀδερφωθῆ στὴν ψυχὴ του μὲ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ὀλόγυρα φύσεως στεριᾶς καὶ θάλασσας. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, πού στὴν Αἰτωλία ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸν μεγάλο, Αἰτωλικό, μυθολογικὸ κύκλο.

Ἡ ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ

Ἡ Λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου μὲ τὴν φωτεινὴ τῆς διαύγεια, μὲ τὸ χᾶδι τῶν δροσερῶν μαϊστραλιῶν τῆς καὶ τὸ σχεδὸν αἰώνιο χαμόγελο τῆς ἡρεμίας καὶ γαλήνης τῆς ἀποτελεῖ τὸ πρὸ ἐκλεκτὸ στοιχεῖο τῆς ὁμορφιάς τοῦ Μεσολογγίτικου χώρου. Ἡ Λιμνοθάλασσα, αὐτὴ γοήτεψε τὸν μικρὸ Παλαμᾶ.

Οἱ ὁμορφιές τῆς Λιμνοθάλασσας δὲν φαίνονται μονομιᾶς, ὅπως οἱ ὁμορφιές μιᾶς ἐξοχῆς. Τὶς ὁμορφιές τὶς ἀνακαλύπτει κανεὶς μιὰ μιὰ κάθε μέρα καὶ ὦρα καὶ ἐποχὴ. Πρῶτα πρῶτα ἐκπλήττει καὶ γοητεύει, ἀνοιξιὰτικο μάλιστα πρωὶ, τὸ ἄφθοιο, τὸ γλυκὰ ἀστραφτερὸ φῶς τῆς Λίμνης ἐπάνω στὴν βαθυγάλαξη, συνήθως ἀκύμαντη ἐπιφάνεια. Οἱ Ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν τὴν θάλασσα ΚΥΝΙΑ. Ἐκλεκτὸς φίλος, ἔμπειρος ἑρασιτέχνης φωτογράφος, μᾶς ἔλεγε πῶς μὲ τὸ φωτόμετρο τῆς νέας φωτογραφικῆς του μηχανῆς ἀνεκάλυψε ὅτι ἡ Λιμνοθάλασσα ἔχει δυὸ βαθμοὺς φωτὸς στὴν κλίμακα περισσοτέρους ἀπὸ ἄλλα Ἑλληνικὰ μέρη, ἀκόμα κι ἀπ' τὴν Ἀττικὴ.

Ἄποιοις πάρη γιὰ πρώτη φορὰ τὸν δρόμο, πού, βγαίνοντας ἀπ'

τὴν πόλη, διασχίζει τὴν Λίμνη καὶ φθάνει στὸ νησάκι τῆς Τουρλίδας, στὴν ἄκρη τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου — τὸν δρόμο τῆς Τουρλίδας — ὅλο ἀπορεῖ, ξαφνίζεται καὶ χαμογελᾷ ἱκανοποιημένος. Στὴν γαλάζια Λίμνη, ἐδῶ γλιστροῦν γαίτες μὲ μιὰ φτερούγα λευκὸ πανί. Ἐκεῖ, ἐπάνω σὲ πάλους, χωμένους στὰ νερά, φαντάζουν ψαροκάλυβα — οἱ πελάδες — ἓνα ἐπάνω κι ἄλλο μέσα στὸ βυθό. Παρέκει, σιμὰ στὰ γυροβολίδια τῶν ἰβαριῶν-Ιχθυοτροφείων, οἱ ἀχόρταγοι γλάροι, παραμονεύοντες τὰ ψάρια, ἐκτελοῦν ψηλὰ χαριτωμένες ἀκροβασίες, ἀφήνοντας στριγγλιές. Κι οἱ κέφαλοι, σὸν νὰ κοροϊδεύουν τὰ καμώματά τους, τινάζονται ψηλὰ καὶ ξαναπέφτουν στὰ νερά μὲ παφλασμό. Ἄκόμα παρέκει τὸ ψαρόπουλο, ποῦ «ἀλιεύει» στὶς πῆρες, τραγουδάει :

*Γαλάζια πέτρα τοῦ γιалоῦ
θὰ βάλω προσκεφάλι,
ὄσα τραβάει τὸ κορμὶ
τὰ φταεὶ τὸ κεφάλι.*

Ἄντηχοῦν φωνές ψαράδων ἐδῶ κι ἐκεῖ. Καὶ γίνεται αἰσθητὴ περισσὴ δροσιὰ καὶ μυρωδιὰ ἀρμύρας.

Προχωρεῖ ὁ περιπατητὴς, ἐνῶ μπροστά του ὁ ὀρίζοντας γίνεται ἀπέραντος. Στὸ βάθος δεξιὰ κι ἀριστερὰ σχέδια χαμηλῶν νησιῶν. Καὶ πρὸ πέρα ἀκόμα, στὸν Πατραϊκὸ καὶ στὸ Ἴονιο, ὅπου διακρίνεται τὸ βουνὸ τῆς Ζακύνθου, φαίνονται καπνοὶ καραβιῶν.

Προχωρεῖ ὁλοένα. Καὶ κοιτάζει ἐκστατικὸς παντοῦ. Τὰ βήματά του βροντοῦν στὶς γέφυρες. Ἐρασιτέχνες ψαράδες μαζὶ καὶ φυσιολάτρες ἀνασηκώνονται ἀπ' τὰ θωράκια κάθε γέφυρας καὶ χαιρετοῦν. Χάμου, σιμὰ τους, ἐπάνω σὲ βρεγμένα, χλωρὰ φύκια, ἀστράφτουν, σχεδὸν ζωντανές, κλεισοβίτικες μαρίδες (τσιποῦρες).

Πρὸ χρόνων, ἓνας περιπατητὴς ξένος, μόλις ἀντίκρουσε ἓνα νησάκι — θαλασσογραφία σπάνια — κι ἄκουσε πῶς ἦταν ἡ Κλεισοβα, ἔμεινε κατάπληκτος. Ἐπειτα, γυρίζοντας πρὸς τὸν Μεσολογγίτη συνοδό του :

— Αὐτὸ τ' ἀνίσχυρο νησάκι, ρώτησε, αὐτὸ τὸ σπάνιο θαλασσινὸ τοπίο, αὐτὸ βάσταξε τὴν ὀρμή, τί λέγω, τὴν λύσσα τῶν μαύρων πολεμιστῶν τοῦ Μπραίμη ;

— Αὐτό! εἶπε ἡσυχὰ ὁ Μεσολογγίτης. Κι ἦταν τόσοι οἱ μαῦροι πολεμισταί, ποῦ τὰ μονόξυλά τους εἶχαν σκεπάσει ὅλη ἐκείνη τὴν δυσμικὴ ἔκταση τῆς Λίμνης.

Καὶ πρόσθεσε :

— Τὸ ἴδιο σχεδὸν κακὸ ἔγινε καὶ σ' ἄλλα νησάκια. Νά, πέρα κεῖ δυτικὰ στὸ θρυλικὸ Βασιλάδι, στὸν Ντολμᾶ... Βάφηκαν κι ἐκεῖ τὰ νερά κόκκινα καὶ σκεπάστηκαν ἀπὸ ἀμέτρητα ἀράπικα κουφάρια...

— Καταλαβαίνω, εἶπε ὁ ξένος. Πολεμοῦσαν ἄντρες διαλεχτοί, σωστά θεριά...

— Καὶ ξέρεις, συνέχισε ὁ Μεσολογγίτης, γίνηκε καὶ τοῦτο : Μπρὸς

στο ταπεινό νησάκι τῆς Κλείσοβας, σ' ἐκεῖνο κεῖ τὸ μέρος, πολέμησε καὶ σκοτώθηκε ὁ ἀράπης ἀρχηγός, ὁ Χουσσεῖν, ἕνας ἀπ' τοὺς ἀνώτερους Ἀξιωματικούς τῶν Ἀραπάδων, ὁ δήμιος τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κάσσου...

Ὁ Ποιητής, πού λάτρευε τὴν Λιμνοθάλασσα, γύρισε, μικρὸς ἀκόμα μὲ συγγενεῖς ἢ φίλους, ὅλα τὰ μέρη της. Πάτησε φυσικὰ πρῶτα στὴν Κλείσοβα. Γιατὶ καὶ πιὸ σιμὰ στὴν πόλη εἶναι τὸ νησάκι της κι ἡ φήμη γι' αὐτὴ πιὸ μεγάλη. Καὶ φαίνεται ὅτι κάποτε πῆγε ἐκεῖ μὲ τὸ προιάρι τοῦ γερο Καζῆ, τοῦ προιαρτζῆ τοῦ Βύρωνα. Πάτησε ὁ Ποιητής ἔπειτα τὸ ρημασμένο νησάκι τοῦ Βασιλαδιοῦ — τὸ «Παλιὸ Βασιλάδι» σήμερα,— πού ἡ μικρὴ του φρουρὰ ἀποδεκάτισε καὶ σκόρπισε τεράστιο ἀράπικο ἄγλημα. Πῆγε στὸν Ντολμαῖ, τὸ νησάκι ὅπου πολέμησε μὲ τοὺς Ἀντελικιώτες του λιονταρῖσια ὁ Γρηγόρης Λιακατᾶς. Πέρασε μὲ προιάρι τὸν φυσικό, βαθὺ αὐλάκα, τὸν Αὐλαίμονα, καὶ βγῆκε στὸ στενόμακρο νησι τοῦ Ἁγίου Σώστη — Βασιλάδι ἀπλᾶ σήμερα — μὲ τὴν ἐκκλησοῦλα τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, μὲ τὸν φάρο, τὰ ριχμένα μαρόκια, μὲ τὰ καλυβόσπιτα καὶ καλύβια τοῦ Ἰβαριοῦ, τὶς ροδοδάφνες, τὶς συκιές καὶ τὰ θαλασινὰ κρῖνα. Ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, τὴν βορεινὴ, ἡρεμεῖ ἡ Λιμνοθάλασσα. Κι ἀπ' τὴν ἄλλη, τὴν μεσημβρινή, τὸ Ἴόνιο ἀναδιπλώνει πρὸς τὰ ἔξω, στὴν ἀπέραντη ἀμμουδιά, τὰ κύματα. Κάποιος δάσκαλος τοῦ Ποιητῆ ἢ ὁ θεῖος του ὁ Δημήτρης ἢ ἄλλος, πού ἤξερε, καθὼς κάθονταν στὰ βραχάκια τοῦ φάρου ἢ κάτω ἀπὸ τὸ κοντινὸ ἐκεῖ τσαρδάκι¹ καὶ ὁ μαΐστρος σφύριζε σ' αὐτὸ παλιό, πολεμικὸ παιᾶνα, μὲ ἰαχές θριάμβου ἀνάμεσα, θὰ τοῦ ἔδειξε ἕνα σημεῖο τοῦ πελάγους, ὄχι μακρύτερα ἀπὸ πέντε χιλιόμετρα ἀπ' τὸ νησί. Καὶ θὰ τοῦ ἀνέφερε πὼς ἐκεῖ εἶχε γίνεи στὰ 1571, ὅταν δὲν εἶναι βέβαιο ἂν εἶχε ἀκόμα σχηματισθῆ σὲ πόλη τὸ Μεσολόγγι, ἡ κοσμοϊστορικὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ὅπως τὴν ὠνόμασαν, μεταξὺ τῶν ἐνωμένων, Μωαμεθανικῶν, Ναυτικῶν Δυνάμεων — πού τὸν προηγούμενο χρόνο εἶχαν κουρσέψει τὴν Κύπρο μας — ὑπὸ τὸν φοβερὸν Χαερεδῖν Βαρβαρόσσα καὶ τῶν Ναυτικῶν Δυνάμεων τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως ὑπὸ τὸν Δὸν Ζουὰν τῆς Αὐστρίας. Ἄλλος πάλι θὰ εἶπε στὸν μικρὸ Παλαμᾶ γιὰ τὶς ναυτικὲς συγκρούσεις, πού εἶχαν γίνεи, κατὰ τὶς πολιορκίες, ἐκεῖ στὸν Πατραϊκὸ κόλπο καὶ δεξιὰ στὸ Ἴόνιο μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν τουρκοαραβικῶν караβιῶν... Τόπος — στεριά καὶ θάλασσα — μάρτυρας τραυῶν, ἱστορικῶν γεγονότων...

Καὶ σήμερα ντόπια παιδιὰ ἐκδρομεῖς ἢ προσκυνηταὶ κάθονται ὦρες στὴν ἀμμουδιά κοιτάζοντας τὸ Ἴόνιο καὶ τὰ καράβια, πού βγαίνουν ἢ μπαίνουν στὸν Πατραϊκὸ. Τὸν Ἄραξο, τὸ ἀκρωτήρι ἀπέναντι τῆς Πελοποννήσου, ὁ λαὸς τὸ λέει στὸ Μεσολόγγι καὶ σήμερα «ὁ Πάπας», ὅπως τὸ ἔλεγαν αἰῶνες πρὶν, ὅταν ἡ περιοχὴ ἦταν τσιφλίκι κάτινος Ποντίφηκα.

1. Τσαρδάκι = ὑπόστεγο μὲ πάλους, καλάμια καὶ χόρτο.

Τὰ ἰχθυοτροφεία τῆς Λιμνοθάλασσης ἀνήκουν στὸ Δημόσιο καὶ τὰ νοικιάζουν γιὰ ἐκμετάλλευση διάφοροι ἐπιχειρηματίες, προπαντὸς θαλασσινοὶ ἢ ψαράδες, ποὺ τοὺς λέγουν, ἀπὸ τὴν ναυτικὴ συνήθεια, «καραβοκυραίους». Οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν ἰχθυοτροφείων βρίσκονται στὰ νησιά. Οἱ Καραβοκυραῖοι κι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἰβαριῶν εἶναι ἀπὸ παράδοση φιλόξενοι καὶ μὲ χαρὰ βλέπουν νὰ φτάνουν στὰ νησιά τους προιάρια μ' ἐπισκέπτες.

Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς ἐπήγαινε στὰ ἰβάρια καὶ κάποτε ἐκεῖ παρακολουθοῦσε τὸ ψάρεμα. Εἶδε θαλασσινοὺς ἐργάτες νὰ στήνουν καλαμωτὲς — καλαμένα φράγματα — καὶ νὰ τὶς στηρίζουν μὲ χοντρά παλούκια χτυπώντας τα μὲ σκληροὺς κόπανους. Ἔκουσε πολλὲς φορές τὸ «ντούπ» «ντούπ», τὴν φωνὴ τοῦ μόχθου μέσα στὴν ἠλιοπλημμυρισμένη Λίμνη. Ἔκουσε ἀκόμα τ' ἀστεῖα τῶν θαλασσινῶν ἐργατῶν καὶ τὰ τραγούδια τους καὶ τᾶκλεισε στὴν ψυχὴ του, γιὰ νὰ τοὺς βρῆ θέση σὲ στίχους του. Ἐπὶ χρόνια χόρτασε φῶς καὶ λάμψη, δροσιές, ἀέρηδες, εὐωδιὲς ἀρμύρας ἡσυχία, γαλήνη. Τὸ μαρτυροῦν οἱ στίχοι του :

Στὸ Βασιλάδι χτύπησα

μὲ τὸ σκληρὸ καμάκι

*γιὰ τὸ ξανθὸ ἀγοτάραχο τὸν κέφαλο, ψαρᾶς,
Ξενύχτησα στῆς Κλείσοβας τὸ πρόσχαρο ἐκκλησιάκι,
ξεφαντωτής, ἁμαρτωλός, τοῦ πειρασμοῦ ραγιᾶς.
Ἄι Σώστη ἐσὺ μὲ ξάφνισες· τοῦ πλατιοῦ πελάου βόγγοι
καὶ τὰ καράβια τᾶφταστα καὶ τὰ διαβατικά!
Μ' ἔδειρες, Λιμνοθάλασσα, μὲ πῆρες Μεσολόγγι.
Δαρμοί, πληγιῆς ἀγιάτρευτες, ὄνειρατ' ἄδειανά.*

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΑΠ' ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΑ

Εἶναι «ὄραμα» ἡ πόλη, ὅταν τὴν βλέπη κανεὶς, γυρίζοντας πρὸς αὐτὴ ἀπὸ τὴν τετάρτη ἢ καὶ τὴν τρίτη γέφυρα. Κι ἡ λάμψη τοῦ ὄραματος αὐτοῦ μεταβάλλεται ἀπὸ ὥρα σ' ὥρα κι ἀπὸ ἐποχὴ σ' ἐποχὴ. Κοιτάζει κανεὶς μὲ θαυμασμό στὴν βόρεια ὄχθη τῆς Λίμνης τὴν παράταξη τῆς Πολιτείας. Πίσω ἀπὸ τὰ ὁμορφα παραλιακὰ κτήρια ἐξέχει ἐπιβλητικὰ ὁ ὄγκος τοῦ Ἄϊ Σπυριδῶνα. Ἀριστερά, στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Τρικούπη, διαγράφονται οἱ εὐκαμπτοὶ φοίνικες. Καὶ παρὰ δῶθε, στὸ μπροστινὸ μέρος τῆς εἰκόνας, πελάδες κι ἀραγμένα καΐκια ὅλα καθρεφτίζονται στὰ ἡσυχὰ νερά. Τὸ «ὄραμα» εἶναι ἀπείρως πιὸ τέλειο ἀπ' ὅ,τι τὸ παρουσιάζουν οἱ φωτογραφίες, ποὺ κυκλοφοροῦν σὲ καρποστάλ. Κι ἦταν ἀκόμα πιὸ τέλειο, προτοῦ γίνη τὸ λιμάνι κι οἱ ἐπιχωματώσεις.

Δεξιά, ἀριστερά καὶ πίσω ἀπ' τὴν πολιτεία συμπληρώνει τὴν ὁμορφιά τῆς ἐξαιρετικῆς εἰκόνας ἢ πυκνὴ πρασινάδα τῶν ἐξοχῶν. Καὶ ψηλὰ στὸ βᾶθος, νὰ ὁ πολυπτυχὸς ὄγκος τοῦ Ἀρακύνθου.

Κάμποσα χρόνια, προτοῦ ἀρχίσῃ ἡ ἑρὴ μας Ἐπανάσταση, ἓνα ἡλιόλουστο πρωὶ βρέθηκε ὁ Πουκεβίλλ σιμὰ στὴν Λιμνοθάλασσα. Κι ὅπως γράφει στὸ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ του γοητεύτηκε ἀπ' τὴν ὁμορφιά της. Σὲ μιὰ ἄκρη τῆς ὄχθης καὶ μπρὸς ἀπὸ μιὰ χαριτωμένη ψαροκάλυβα, στρωμένοι χάμου δυὸ γέροι ψαράδες, διώρθωναν δίχτυα καὶ συζητοῦσαν ἤσυχα. Λίγο πέρα νεοχρωματισμένες γαίτες μύριζαν πίσσα καὶ πιὸ πέρα, μέσα στὰ νερά, λούζονταν κι ἔσκουζαν νῆσσοι. Ἡ λάμψη τοῦ θαλασσινοῦ τοπίου κι ἡ φυσικὴ ἀπλότητα τῆς ψαράδικῆς ζωῆς τοῦ ἔφεραν στὸ νοῦ, ὅπως λέγει, τὸ εἰδύλλιο τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ, τοῦ Θεοκρίτου, «ΙΧΘΥΩΝ ΑΓΡΕΥΤΗΡΕΣ».

Ὁ Παλαμᾶς γύριζε κάποτε στὴν ἀκροθαλασσιὰ καὶ καμάρωνε τὴν μικρὴ Πατρίδα. Καὶ τὸ «έταστικό» του μάτι εἶχε προσέξει, ἐκτὸς ἀπ' τ' ἄλλα, καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν εἰκόνων, ποὺ ἐμφανίζει ἡ πολιτεία: Ἡ πρωινὴ ἀνοιξιὰτικὴ ἢ καλοκαιρινὴ εἰκόνα εἶναι φρέσκη, ἐντυπωσιακὴ, σὰν μόλις τελειωμένη ἀπὸ δόκιμο ζωγράφου νωπογραφία. Γιὰ τὶς ἐντυπώσεις του μιλοῦν οἱ στίχοι.

Ζωγραφιὰ

*Πρωί· μέσα στ' ἀκύμαντα
νερά πρὸς τ' ἀκρογιαλὴ
τῶν σπιτιῶν βαθειὰ, δόλολευκὴ
ἡ ζωγραφιά προβάλλει.*

*Σὰν ἀπὸ χέρι ἀπότολμο
ξεχωριστοῦ τεχνίτη
φανταστικό, σὰν ἄυλο,
δείχνεται κάθε σπίτι.*

*Ἄλλ' ὁ ἥλιος ὑψώθηκε,
ἤλθε τὸ μεσημέρι.*

*Κι ἡ ζωγραφιά; Τὴν ἔσβησε
τὸ κύμα καὶ τ' ἀγέρι.*

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Πρόσεχε ὁ Ποιητὴς κι ἄλλα, κοιτάζοντας τὴν παραλία τοῦ ἀγαπημένου του τόπου. Τὸν συγκινοῦσε ἰδιαιτέρα ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων τῶν ἀκρινῶν σπιτιῶν καὶ τῶν πελάδων, τῶν ψαράδων. Τὸν κινοῦσε σὲ συμπάθεια ὁ ἀγώνας τους στὴν ψαρικὴ τέχνη, στὸ κυνήγι θαλασσινῶν, χουτροῶν πουλιῶν, στὶς ἀλυκὲς μὲ τὸ λιοπύρι, στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν ἰχθυοτροφείων, ποὺ κάποτε ναυαγοῦσαν. Κι οἱ θαυμαστοὶ στίχοι του συγκινοῦν ἰδιαιτέρα τοὺς παλιοὺς Μεσολογγίτες.

*Τὰ ταπεινά, τὰ σάπια.
Κι οἱ ἀπορριμμένοι σβῶλοι
κι ἡ χτυπημένη πάπια
κι οἱ βαλτωμένοι μῶλοι.*

*Καλάμια στὶς πελάδες
καὶ στοὺς γιαλοὺς χαλίμια
κι δλάρμυρες χιβάδες
κι ἀγύρευτα ἀρμυρίκια.*

*Περιπλεγμένα φύκια
στ' ἀποσυρτὰ πρυάγια,
συντριμμια ἀπὸ σταλίκια,
φαλιδεμένα ἰβάρια.*

*Ἄλατια στὰ τηγάνια,
φτωχοῦ ψαρᾶ κλεψίμια,
χαρᾶς καὶ βάρδιες μπάνια,
γιὰ τοῦ κορμιοῦ τὴν γόμνια.*

*Γιὰ τὰ κλουβιά γαρδέλια
μὲ τὸν ἀξὸ πιασμένα,
ψαρόπουλα, κοπέλια,
βασανισμένη γέννα.*

*Σκλάβοι, πὸν ἰδροκοπάτε
μὲ τὰ γυροβολίδια,
καὶ τὴ ζωὴ τραβάτε
γυμνή, τραχειά, τὴν ἴδια.*

(Καημοὶ τῆς Λιμοθάλασσης)

Ἄργα κάθε δειλινό, ἰδίως τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι, ἡ φύση ἀποκαλύπτει φιλάρεσκα γύρω ἅπ' τὸ Μεσολόγγι σπάνιες ὁμορφίες τῆς. Ἡ δύση σκορπίζει χρώματα ζωηρά, φανταχτερά. Κι ἡ ἀζάρωτη, ροδογάλαζη ἀπλωσιὰ τῆς Λίμνης μὲ τοὺς ἀφημένους πάλους, μὲ τὰ γυροβολίδια τῶν ἰβαριῶν — χαριτωμένα γεωμετρικὰ σχήματα —, μὲ τὶς γαίτες, τὶς πελάδες, ρόδινα ἢ χρυσοπόρφυρα στολίδια ὄλα, καθρεφτίζει στὴν διαφάνειά τῆς ὀλόκληρο τὸν Ζυγὸ. Εἰκόνα ἐκπληκτικὰ ὁμορφη ! Ἡ μέρα σβύνεται πιά καὶ τὸ Μεσολόγγι, τυλιγμένο στὶς ἀνταύγειες τοῦ ἡλιοβασιλέματος, προβάλλεται, αὐτὸ μόνο του, γιὰ κάμποση ὥρα, σὰν ἀριστουργηματικὴ ζωγραφιὰ παλιοῦ, Φλαμανδοῦ καλλιτέχνη. Ὁ ξένος θεατὴς δοκιμάζει γοηκευτικὴ ἐκπληξη. Ὁ ντόπιος κοιτάζει ὦρα καὶ χαμογελά. Ζῆ κανεὶς ὄνειρο. Ἐπιτόλαιοι, ἀλλὰ καὶ βαθεῖς οἱ στοχασμοί. Βαθιὰ ποιητικὴ ἡ ρέμβη.

Ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἔφησε τοὺς ὠραίους στίχους :

*Στὸ λόγγερμα τῆς θάλασσης καὶ τουρανοῦ κοράλι
τῆς λίμνης μάτια τρεμουλά, τῆς νύχτας πυροφάνια,
κι ἐσὺ φονιά τοῦ λιοπυριοῦ, μαῖστράλι,
στὶς πόρτες χλωροκρέμαστα μαγιάτικα στεφάνια,*

γλάροι, πρυάρια τοῦ ἰβαριοῦ καὶ τῆς αὐγῆς γαίτες,
ἡμερα, σπιτωμένα περιστέρια,
γυρνῶ, καημοὶ μου αὐγερινοί, καημοὶ μου ἀποσπερίτες,
ἴσκιος γυρνῶ καὶ πρὸς ἐσᾶς τᾶσαρκ' ἀπλώνω χέρια.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσης)

Κι ὁ ἄλλος Μεσολογγίτης ποιητής, ὁ Μαλακάσης λάξευσε τοὺς στίχους.

*Μὲ βυσσινιὰ στολίστηκεν
ἡ θάλασσα πορφύρα,
γαλάζιους ἴσκιους φόρεσαν
τὰ κορφοβούνια γύρα,*

*Κι ἐπάνω στὴ Βαράσοβα
κάστρο, πὺ λουλουδίξει,
βγαίν' ἡ Σελήνη μὲ χρυσὸ
δρεπάνι καὶ θερίζει.*

(Συντρίμματα)

Συμβαίνει κάποτε τὴν ἀνοιξη, ἀλλὰ καὶ τὸ καλοκαίρι, νὰ ξεσπᾶ τὸ δειλινὸ στὸ Μεσολόγγι μιὰ περαστικὴ μπόρα κι ἀμέσως νὰ ξαστερώνη. Τὸ ἀπόβροχο τότε παρουσιάζει μιὰ νέα εἰκόνα τοῦ τόπου. Ὅλα ἔχουν ξεπλυθῆ καὶ δροσισθῆ. Τὰ παράθυρα ἀνοίγονται, χτυποῦν. Ξεφωνίζουσι οἱ νῆσσοι, τινάζοντας χαρούμενα τὶς φτεροῦγες τους. Καὶ γίνεται αἰσθητὴ μυρωδιὰ ἀρμύρας κι ὕδροθειοῦ. Πέρα, στίς ἐκβολές τοῦ Ἀχελώου, στὴν δύση, φαίνονται πιὸ φανταχτερές οἱ ἐκρήξεις τῶν χρωμάτων. Καὶ καθρέπτης τῶν λάμπσεων ὅλη ἡ δυσμικὴ Λίμνη. Τὸ θέαμα—συμπλήρωμα τοῦ ἡλιοβασιλέματος—στὰ χρόνια τοῦ Ποιητῆ ἀποτελοῦσε κι εἶναι καὶ σήμερα, λεπτή, σπάνια ἀπόλαυση, ἰδίως γιὰ τοὺς φυσιολάτρεις καὶ ρωμαντικούς τοῦ τόπου. Καὶ σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται κι οἱ ψαράδες κι οἱ κυνηγοί. Γιατί ὅλοι οἱ θαλασσινοὶ ἐργάτες κι οἱ κυνηγοὶ θάλασσης καὶ στεριάς, ἀλλὰ κι οἱ πιὸ πολλοὶ ἐξωμάχοι, ζοῦν καὶ χαίρονται τὰ «γεγονότα τῆς φύσεως», τὸ βασιλεμα μὲ τὰ χρώματα, τὰ μεσάνυχτα μὲ τὸν κατὰστερο οὐρανὸ, τὸ ρόδισμα τῆς αὐγῆς καὶ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, κι αὐτοὶ εἶναι γνήσιοι ρωμαντικοί. Γνώρισε ἀπ' αὐτοὺς πολλοὺς ὁ Παλαμᾶς καὶ κάπου ἀναφέρει ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ τοὺς μοιάση.

Ὅπου εἶχε πάει καὶ σταθῆ ὁ Βύρων, στὴν πόλη μέσα ἢ στὴν περιφέρεια ἔξω, πῆγε κι ὁ Ποιητής. Κι ἔμαθε γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ μεγάλου ξένου πολλὰς λεπτομέρειες. Μιὰ ἀπ' αὐτές, πού τὴν ἀναφέρει στὴν βιογραφία τοῦ Βύρωνα ὁ Μωρουά, παρουσιάζει τὸν Βρεττανὸ Ρωμαντικὸ «ἀστεῖο καὶ χορατατζῆ». Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ σπίτι, πού ἔμενε αὐτὸς βρισκόταν ἕνα ἔρημο, τούρκικο σαράγι μ' ὠραῖες κορνίζες στὴν στέγη. Κι ὅταν ἔβγαινε γιὰ περίπατο κι εἶχε διάθεση ὁ ἐκλεκτὸς ξένος, τραβοῦσε τὴν ἀσημένια του κομπούρα, πυροβολοῦσε τὴν κορνίζα τοῦ σαραγιῦ κι ἔρριχνε ἕνα μικρὸ κομμάτι. Οἱ γυναῖκες ὅμως τῆς γειτονιάς, προπαντὸς οἱ γριές, φώναζαν καὶ διαμαρτύρονταν γιὰ τὸ ἀστεῖο. Οἱ φωνές αὐξάνουν τὴν διάθεση τοῦ Ποιητῆ.

Ἐνα ἡλιοβασίλεμα ὁ Βύρων, μὲ συνοδὸ τοῦ τὸν κόμη Γκάμπα, στάθηκε στὴν δυτικὴ ἀκροθαλασσιὰ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ὠραία, ἐρημικὴ προκουμαία, καὶ πρόσεξε τὰ χρώματα στὴν Λίμνη—ἦταν κάτι τὸ ἐξαιρετικόν. Δοκίμασε πολλὴ ἐκπληξὴ καὶ γοητεία. Καὶ γυρίζοντας πρὸς τὸν φίλον του—τὸ ἀναφέρει ἐκεῖνος :

— Τί θέαμα ! εἶπε. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τί εἶναι τὰ ἡλιοβασιλέματα τοῦ Κάπρι ;

Ἄλλο Βρεττανὸς Ποιητὴς θαύμασε κι ἄλλο ἡλιοβασίλεμα ἀπ' τὸ ἴδιο μέρος. Θαύμασε ἐπίσης τὸ ἡλιοβασίλεμα ἀπ' τὴν δυτικὴν ἐξοχὴν, ὅπου ἔβγαине περίπατο ἐφιππος μ' ἐφιππη συνοδεία, ἀκολουθώντας τὴν « τουρκόστρατα ». Τὴν τουρκόστρατα τὴν πάτησε πολλὰς φορὰς ὁ ἔφηβος Κωστής Παλαμᾶς, πηγαίνοντας στὴν ἐξοχὴ τοῦ Μεσόκαμπου ἢ πρὸς τὸ « Κάστρο τῆς Κυρὰ Ρήνης », στὸν Ζυγόν. Μιὰ φορὰ ὁμοίως ὁ ποιητὴς τοῦ Τσάιλντ Χάρολδ εἶδε—κατὰ τὸν τελευταῖον τοῦ περίπατο—ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπρὰ, ἀνοιξιάτικα ἡλιοβασιλέματα τοῦ Μεσολογγίου. Εἶχε βγῆ πάλι περίπατο πρὸς τὴν δυτικὴν ἐξοχὴν, προχωρημένο δειλινόν, μὲ τὴν συνοδεία του. Τότε μιὰ αἰφνίδια μπόρα μούσκεψε ὅλους. Ὁ Γκάμπα ἐπρότεινε νὰ γυρῶσιν ἀμέσως στὴν πόλιν. Ὁ Βύρων δὲν τὸν ἄκουσε καὶ κινήθηκε πρὸς τὰ κάτω. Διέσχισε τ' ἀλίπεδα στὴν ὄχθη τῆς Λίμνης καὶ στάθηκε σιμὰ στὰ νερά, ὅπου εἶχε τὴν ψαροκάλυβάν του καὶ ἀραγμένο τὸ προιάρι τοῦ ὁ Καζῆς. Ἐκεῖ εἶπε στοὺς ἵπποκόμους νὰ ὀδηγήσιν τ' ἄλογα στὴν πόλιν. Κι αὐτὸς μὲ τὸν Γκάμπα μπῆκε στὸ προιάρι γιὰ νὰ γυρίσῃ. Μοσχοβολοῦσε ἡ ἀτμόσφαιρα τ' Ἀπρίλη. Κι ἡ δύση πέρα στὴς Ἐχινάδες, μελαγχολικὴ καὶ λίγῃ θαμπὴ ὡς τότε, ἄστραψε καὶ ντύθηκε μὲ πορφύρα καὶ χρυσάφι. Πορφυρόχρυσον ἀνταύγειαν ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκτασιν τῆς δυτικῆς Λίμνης. Καὶ φάνηκαν βαθεῖα ρόδινα τὰ προιάρια, οἱ ψαροκάλυβες, τὰ ἐκβράσματα τῆς βαθειᾶς θάλασσας... Ἐκπληκτὸς κι ἐνθουσιασμένος ὁ Βύρων, καθὼς ὁ Καζῆς ἔσπρωχνε ἤρεμα μὲ τὸ σταλίκι καὶ πάφλαζαν μὲ χρωματικὰ ἐναλλαγὰς τὰ νερά, κοίταζε τὸ θέαμα. Ἀκόμα κι οἱ σπάνιοι γλάροι, πετώντας, φάνταζαν φλογόκοκκινοι. Κάποια στιγμὴ ἡ ματιὰ τοῦ Βρεττανοῦ ἔπεσε μακρύτερα στὴν παράταξιν τῶν κτισμάτων, στὴν πολιτεία. Τί φωτεινὸ ὄραμα ! Τ' ἀκρινὰ σπῖτια ἄστραφταν, οὔτε χρυσᾶ ἢ διαμαντένια νὰ ἦσαν. Ἰριδίζαν, φεγγοβολοῦσαν, μὲ χρυσὰς ἀποχρώσεις. Κι ὅλα στὸ μακρὸν τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, ὅλα ἐπαιρναν—τὸ καθένα χωριστὰ—ἰδιαιτέρην χρωματικὴν φωτεινότητα, ποὺ ὀλοένα ἄλλαζε...

Ἄν ζοῦσε ὁ Ποιητὴς τοῦ Γκιούρ κι ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφῃ, ἴσως νὰ εἶχαμε στίχους, ὅπου θ' ἀποκάλυπτε τὴν συγκίνησιν, ὅση ἐνωίωσε τότε ἀπὸ κείνον τὸ ἡλιοβασίλεμα.

Ἄλλὰ συμβαίνει κάποτε στὸ Μεσολόγγι, μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλιοῦ, κάτι τὸ κάπως σπάνιον, ποὺ τὸ ἀπολαβαίνει καλὰ ὅποιος τύχη νὰ γυρίσῃ ἀπ' τὴν Τουρλίδα στὴν πολιτεία : Σβηστή, θαμπὴ μένει πιά ἡ δύση. Στὴν Λίμνη, θαμπὴ κι αὐτὴ, ἀκούονται φωνὲς ἐδῶ καὶ κει καὶ τραγούδια. Κι

έδωθε ή πολιτεία θαμπή, μάλλον σκοτεινή, έρημη κι έγκαταλειμμένη, κυκλωμένη από τους πρώτους βαρείς ίσκιους τής νύχτας, με λίγα σκοῦρα σύγνεφα ψηλά, κλείνει ράθυμα τὰ βλέφαρα σέ ειρηνικό κοίμισμα. Κι εξαφνα εκεί στην μισοσκότεινη δύση τινάζεται πελώρια λάμψη, σαν από βαθύ, φλογερό βάραθρο. Κι' ή λάμψη αυτή, πού συνήθως έχει εξαίσια χρωματική όμορφιά, πορφυρώνει ψηλά τὰ λίγα ή πολλά σύγνεφα. Και τόσο ζωηρά, ώστε οί άνταύγειες αυτών φωτίζουν, κάποτε καταυγάζουν, κάτω την ήσυχασμένη πολιτεία, προκαλώντας φαιδρή έκπληξη στους κατοίκους. Λεπτές, έξωτικές λάμπεις, αποθέωση λαμπρότητας στη φύση, προβάλλουν τόν τόπο πανέμορφο... Λίγο άκόμα κι έπειτα όλα σβύνονται...

Στό πατριωτικό δράμα ή «Έξοδος του Μεσολογγίου» του κ. Χρίστου Εύαγγελάτου, δυο νεαροί Μεσολογγίτες πολεμισταί, κοιτάζοντας τὸ θαυμαστό ήλιοβασίλεμα τής Παρασκευής, παραμονής τής ήμέρας τής Έξόδου, χύνουν δάκρυα, γιατί πρόκειται νά έγκαταλείψουν στὸν Μπραίμη την τόσο όμορφη Πατρίδα τους. Και την άποχαιρετοῦν με συγκινητικά λόγια. Καλοβαλμένη είναι κι αυτή ή σκηνή, αλλά δέν πρόκειται για διακοσμητικό στοιχείο του έργου, απλὸ έπινόημα του συγγραφέα, αλλά για γεγονὸς ιστορικό.

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ Η ΚΛΕΙΣΟΒΑ

Άγάπησε πολύ την Λιμνοθάλασσα ὁ Παλαμάς και την τραγούδησε με περιπάθεια :

*Σὰ σέ βλέπω πάντα νάσαι
δίχως κύμα άγριωπό,
νά γελᾶς και νά κοιμᾶσαι,
Λίμνη σ' άγαπῶ.*

*Με τὸ γρήγορο πρῶρι,
νύχτα, δειλινό, πρῶι
μέσ στη γαλανή σου χάρη
νοιώθω τήν ζωή...*

Άγάπησε ὁ Παλαμάς και τὸ νησάκι τής Κλείσοβας, τὸ άπόμερο καταφύγιο ψαράδων και γλάρων, πού ή Μοίρα τὸ προώριζε για μεγάλα πεπρωμένα. Πήγαινε εκεί και έμενε καλοκαίρια με τους συγγενείς του. Φημίζεται για τή δροσιά του τὸ νησάκι. Τὰ μαϊστράλια φυσοῦν έπάλω του και τὸ βορειοανατολικὸ λιβόρι κι αυτό δροσερὸ φτάνει εκεί.

Τὰ δειλινὰ ὁ μικρὸς Παλαμάς, όταν καθόταν στό νησί, έβλεπε τὸν Ζυγὸ ὄλο και την Πόλη νά καθρεφτίζονται μέσα στη Λίμνη και τὰ χρώματα νά κάνουν ὄνειρο φανταχτερὸ την φύση. *Ακουγε τις καμπάνες του "Αη Σπυριδωνα για τις «βραδυνές παρακλήσεις» του Δεκαπενταύγουστου. Σταυροκοπιόταν αυτός κι ὄσοι άλλοι βρίσκονταν εκεί. Κι οί γέροι

ψαράδες τοῦ Ἰβηριοῦ, πού συνήθως ἔπλεκαν καλαμωτή, ἄφηναν τήν ἔργασία, γύριζαν, κοίταζαν τήν χώρα καί σταυροκοπιόνταν κι ἐκεῖνοι. Εἰκόνα γιά ποιητική ψυχή καί φαντασία ἀξιοσπούδαστη.

Ὁ μακαρίτης Διαμαντῆς Σούστας μιλοῦσε γιά τήν λεπτή παρατηρητικότητα τοῦ Ποιητῆ καί γιά τήν αὐθόρμητη συμπάθειά του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἰδίως τὸν φτωχὸ κι ἐργαζόμενο. Πραγματικά ὁ Παλαμᾶς πρόσεχε τοὺς ψαράδες μὲ τὰ ἡλιοκαμένα πρόσωπα, μὲ τὰ τριχωτὰ στήθια καί τ' ἀργασμένα χέρια. Καί δὲ τοὺς λησμόνησε. Πρόσεχε καί τίς ἱστορίες, πού ἔλεγαν οἱ ψαράδες, προπαντὸς τῆς Κλεισοβας. Ἄκουσε ἀπ' αὐτοὺς πρῶτα γιά τοὺς πατέρες τους καί γενικά γιά τοὺς συγγενεῖς τους, πού εἶχαν ὑπηρετήσῃ πυροβοληταὶ στὸ Μεσολογγίτικο ναυτικὸ κατὰ τῶν πειρατῶν καί στὶς πολιορκίες κατὰ τῶν Τούρκων κι ἀραπάδων. Ἡ ἄμυνα τοῦ «ΦΡΑΧΤΗ» πρῶτα ἀπ' αὐτοὺς εἶχε ἐξασφαλιστῆ. Στὴν Κλεισοβα οἱ πιὸ γέροι ψαράδες τοῦ ἐκεῖ ἰχθυοτροφείου, ὅταν ἔμεναν στὸ νησί, κάθονταν κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο τσαρδάκι κι ἔδειχναν σ' ἄλλους ἐργάτες πῶς γίνεται ἡ λεπτή καλαμωτή, ἐνῶ σφύραγε ὁ μαῖστρος. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ δὲ λείπει καί σήμερα καί προξενεῖ ἐντύπωση. Ὁ γερο Παντελῆς, μιὰ μικρὴ προσωπικότητα στὸν κόσμον του, τρομερὸς στὴ δουλειὰ ἄλλοτε, τώρα καθωδηγοῦσε τοὺς ἄλλους. Καί ξαναθυμῶταν καί συνέχιζε ἀργὰ κι ἡσυχα καμμιὰ παλιά, «ἥρωική» ἱστορία, γιά ν' ἀκοῦν κι οἱ «ξένοι», οἱ παραθερισταί. Ὅταν ὁ μαῖστρος δυνάμωνε καί χόρταιναν ὄλοι δροσιά, τὸ τσαρδάκι σειόταν πολὺ καί τὸ ταπεινὸ καλάμι γινόταν «αὐλὸς τοῦ Ἀπόλλωνος». Κι ὅταν ὁ μπαρμπα Παντελῆς ἔπεφτε σὲ σκέψη, ἄλλος ψαρὰς τοῦ φώναζε, πάντα μὲ σεβασμὸ :

— Λέγε τίποτε, μπαρμπα Παντελῆ... Τὰ παιδιὰ περιμένε ν' ἀκοῦνε...

— Τί νὰ εἰπῶ, γυιέ μου ; Ὡς πότε θὰ λέω ;

Σὲ λίγο ξανάρχιζε :

— Ποὺ λέτε, παιδιὰ, ὁ παπποῦς τοῦ Σπύρου ἀπὸ δῶ — δὲ θέλησε νὰ σᾶς τὸ πῆ ὁ ἴδιος — στὸν «Χαλασμό» πῆρε διαταγὴ νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ τοὺς ἄλλους καί νὰ μείνῃ στὸ κανόνι του, ἀριστερὰ ἀπ' τὴν ντάπια τοῦ Φραγκλίνου, καί νὰ τὸ ὑπηρετῆ... Ἐπρεπε νὰ ξεγελαστοῦν οἱ Ἀραπάδες... Κι ἔμεινε θυσία, Θεὸς σχωρέσ' τον ! Ζημερώνοντας, ἀφοῦ πιὰ ἔγινε τὸ τρανὸ κακό, βρέθηκε ὁ καπετὰν Σπῦρος μπλοκαρισμένος ἀπ' τοὺς ἀραπάδες. Εἶχε γεμίσει καλὰ τὸ κανόνι του, ἀκόμα καί μὲ παλιοσίδερα, δέθηκε ὁ ἴδιος στὴν μπούκα καί... φωτιά... Τί ἔγινε, παιδιὰ μου ; Κλαῖς, Σπῦρο; Κλάψαμε, παλληκάρι μου καί κλαῖμε μιὰ ζωὴ. Ἐπειτα, ἐσύ ζητᾶς νὰ μολογᾶς τὰ παλιά...

Ἄς εἶναι, θὰ σᾶς εἰπῶ, παιδιὰ, κάτι ἄλλο, πού τὸ λέω καμμιὰ φορὰ στοὺς ἐπισκέπτες τοῦ νησιοῦ μας. Ὁ Νικόλας, ξάδερφος τοῦ Σπύρου μας, δουλεύοντας στὸ Ἰβάρι κάποτε καί μπήχωντας παλούκια γιά νὰ στεριώσῃ τίς καλαμωτές, ἔκρουσε κάτω σὲ κάτι σκληρὸ. Μπαίνει τότε

στά νερά και βγάζει επάνω ένα άσθηκωτο, δαμασκηνό σπαθί... Θαυμασμό όλοι μας ! Τί ήταν εκείό ! Τό πήγαμε στη χώρα. Τό είδαν και τό θαύμασαν μικροί μεγάλοι... Ύστερα τό πήρε ό Νομάρχης και τόστειλε στην Ἐθήνα, στό Μουσείο. Όπως άκούστηκε άργότερα, κάποιος επέμενε πώς τό γιαταγάκι ήταν τ' άράπη άρχηγοῦ, τοῦ Χουσείν...

Ἄλλη φορά πάλε, άλλος ψαρᾶς, χτυπώντας μέ τό καμάκι χέλια στά θαλάμια τους, έφερ' άπάνω όλόκληρη κάρρα... άσφαλῶς άπό άράπικο κουφάρι...»

Όλα τ' άλλα θέματα, τά χρόνια εκείνα, όλα, για τήν καθημερινή ζωή, για τήν φύση, για τούς ανθρώπους παραμερίζονταν μπροστά σέ μιá μικρή λεπτομέρεια τοῦ Ἄγωνα. Οί γέροι, άκούοντας, παρηγοριόνταν. Οί νέοι θαύμαζαν και συγκιניόνταν.

Ό μικρός Παλαμᾶς άκουε, σφόγγιζε κάποτε δάκρυα, συναζε ύλικό, έκρινε. Ἄργότερα έψαλλε τά κάλλη τῆς Λίμνης και τήν καλωσύνη τῶν καλῶν έργατῶν της. Συγχρόνως έψαλε τήν εύψυχία τῶν άγωνιστῶν, ανθρώπων άνεπιτήδευτων κι ειλικρινῶν, πού θυσιάστηκαν για νά γίνη έλεύθερος ό όμορφος τόπος :

*ΚΛΕΙΣΟΒΑ! όποιος κράζει ΝΙΚΗ!
ό αντίλαλος θά πῆ:
χύνει άκόμα φῶς και φρίκη
τοῦ Τζαβέλλα ή άστραπή!*

*Τῆς Πατρίδος ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ
μιá φορά έχεις γενεῖ,
κι έχει ὡς κι ή άρμυρήθρα
τῶν νερῶν σου, ή ταπεινή*

*Νά παινεύεται και κείνη
πὼς τήν ὕστερη στιγμή
γράφτηκ' ὕστερο νά γίνη
τῆς παλληκαριᾶς ψωμί.*

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

ΟΙ ΕΞΟΧΕΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΙ ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ

Οί περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου ήταν, στά χρόνια πού αναφέρομε, φυσιολάτρες. Ὑπῆρχαν νυχτοπερπατηταί και τραγουδισταί όχι μόνο τίς άνοιξιάτικες, αλλά και τίς χειμωνιάτικες νύχτες. Οί άνοιξιάτικες όμως νύχτες και μάλιστα οί φεγγαρόλουστες, ξεμυάλιζαν μικρούς μεγάλους. Στίς έξοχές ανασταίνουν οί άνθισμένες ίτιές και νεραντζές κι όλη τήν νύχτα άκούονται τ' άηδόνια. Γι' αυτό δέν έκανε καρδιά για ύπνο σέ κανένα. Γινόταν ή νύχτα μέρα.

Ἄπό τόν Μάρτη ακόμα άκουγε κανείς πρὸς τήν Βίγλα νταούλια.

Τότε γύριζαν οί Γύφτοι στην περιφέρεια. "Όπου ήταν ἔφτανε ἡ πρωτομαγιά. Κι ἔπειτα τὸ μεγάλο πανηγύρι τ' "Αἶ Συμιοῦ.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα οἱ κτηνοτρόφοι, πού ξεχείμαζαν στὸν Μεσολογγίτικο κάμφο, ἔφευγαν μὲ τὰ κοπάδια τους γιὰ τὰ βουνά. Καὶ μπορούσε νὰ ἴδῃ κανεὶς κάποιον ἀνοιξιάτικο δειλινὸ τὴν δημοσιὰ πρὸς τὸ Αἰτωλικό, γεμάτη σὲ μᾶκρος ἀπὸ μικρὰ ζωντανά, πού τ' ἀκολουθοῦσαν οἱ πιστικοί, ζῶα φορτωμένα, οἱ σκύλοι... Ἐργάτες τῆς γῆς σκαλίζοντας ἢ βοτανίζοντας, ἄκουγαν τὴν γλυκεῖα συμφωνία τῶν κυπριῶν καὶ φωνῶν, σηκώνονταν καὶ :

— Νὰ πᾶτε στὸ καλὸ ! φώναζαν, χειρονομώντας. Στὸ καλὸ !

— Ἐχετε γειά ! ἀπαντοῦσαν ἐκεῖνοι, ἐνῶ τὸ τσοπανόπουλο ἔκοβε τὸ τραγούδι του. Καλὸ καλοκαίρι ! Καλὰ σᾶς ἀφήνομε καὶ καλύτερα νὰ σᾶς βροῦμε...

Τὸ σκοτάδι, πού ἔπεφτε, σκέπαζε ἀνθρώπους καὶ ζῶα. Κι ὁ ἥλιος ἀνατέλλοντας τ' ἄλλο πρωί, πάλι στὸ δρόμο τοὺς εὔρισκε.

Ἡ πρωτομαγιά ἐκεῖ κάτω ἦταν κι εἶναι ἀκόμα, ὠραῖο, φυσιολατρικὸ πανηγύρι. Ἐποβραδὶς ὅλος ὁ κόσμος ξεχυνόταν δεξιά κι ἀριστερὰ στὶς ἔσοχες. Καὶ μαζευτόταν χαρούμενος, μ' ἀγκαλιὲς λουλούδια, τὶς πρωινὲς ὥρες. Κι ὁ ποιητῆς μας ; Αὐτὸν τὸν συγκινοῦσεν ἰδιαιτέρα ἡ ἀνοίξη. Τὸν γοήτευαν οἱ πράσινες καὶ ἀνθόσπαρτες ἔσοχες, τὰ πουλιά. Ἐκτελοῦσε μὲ τοὺς φίλους του πολλὰς ἐκδρομὰς κι ὄχι σπάνια τὶς συνεδίαζε μ' ἐπισκέψεις σὲ ἱστορικὰ ἢ ἀρχαιολαγικὰ μέρη τῆς περιφερείας.

Ἡ οἰκογένεια Παλαμᾶ εἶχεν ἀγροτικὰ κτήματα. Ἐβγαίνει ὁ ἔφηβος στὴν «ΜΑΝΑ», τὴν ἔσοχὴ μὲ τὰ πολλὰ τότε ἀμπέλια καὶ ὀπωροφόρα καὶ μὲ τὶς κομπὲς ἐπαύλεις. Ἐβγαίνει σ' ἄλλες ἔσοχες, ὁμορφες ὄλες. Συχνὰ πῆγαινε στὴν ἔσοχὴ τοῦ "Αἶ Θανασοῦ, τὴν πιὸ κοντινὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πιὸ θελκτικὴ τότε, γιὰτὶ ἀργότερα ἔκτισαν ἐκεῖ τὶς μεγάλες στρατῶνες. Ἀριστερὰ στὸν πλατὺ, ἀγροτικὸ δρόμο, σιμὰ στὸ παλαμαϊκὸ περιβόλι βρισκονταν ἀκόμα τότε, μὲ τοὺς κορμούς πληγωμένους ἀπὸ βλήματα τοῦ Ἁγῶνα, τρεῖς ἀγριοβαλανιδιὲς — ἡ μιὰ μεγαλύτερη ἀπ' τὶς ἄλλες — σωστὰ στοιχειά, πού γοήτευαν, ἔρριχναν σ' ἔκσταση τὸν ποιητῆ :

*Τὰ περιβόλια ἀπ' τὴν μιὰ, τ' ἀμπέλια ἀπ' τὴν ἄλλη
κι ἡ δημοσιὰ κακόστρωτη καὶ χλιοπατημένη
στὴ μέση μιὰ κατόχρονη βαλανιδιὰ μεγάλῃ
πάντα σὰ νὰ ξαπλώνεται, πάντα σὰ ν' ἀνεβαίνει.*

*Μὰ κάτου ἀπ' τὸν ἴσκιο τῆς τὴν ὥρα πού περάσῃς,
δσα μπροστά, δσα γύρω σου τὰ χάνεις, τὰ ξεχνᾶς,
κι αἰστάνεσαι σὰ νᾶγγίξεις μὲς στὴν καρδιὰ τῆς πλάσῃς
καὶ μὲ τοῦ δάσους τὸ κρασι τὸ πράσινο μεθᾶς.*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Στὴν ἔσοχὴ αὐτὴ τὸν χειμῶνα ἀστράφτουν κάτω ἀπ' τὸν ἥλιο κι ἀνάμεσα σὲ βαθυπράσινα φυλλώματα μανταρίνια καὶ πορτοκάλια. Λαλοῦν

κοτσύφια κι οί άεικίνητες τσίχλες πετοῦν ἐδῶ κι ἐκεῖ στοὺς παραφορτωμένους κλώνους τῶν ἐλιῶν και ραμφίζουσι ἐβένινους, σαρκῶδεις καρπούς.

Παρέκει, σὲ καταπράσινα γρασίδια, βελάζουσι ἀρνάκια.

Τὴν ἀνοιξὴ ὁ τόπος ὅλος εὐωδιάζει ἀπ' τὴν ἀνθοφορία. Καὶ τὸ νεοκομμένο χορτάρι ἀναδίνει εὐχάριστη ὄσμή. Στὰ φυλλώματα πουλάκια ἀσκοῦνται στὴν μουσικὴ κλίμακα. *Ομορφοὶ οἱ στίχοι τοῦ Ποιητῆ :

*Οἱ παπαροῦνες πύρωναν τὸ πράσινο χωράφι
τ' ἀπάτητο, κι οἱ κρῖνοι
τρέμονι στὸν ἥλιο και κρατοῦν τὴν εὐωδιά· κι οἱ τάφοι
βλαστάρια εἶχαν κι ἐκεῖνοι...*

(Πολιτεία και Μοναξιά)

Προχωρώντας ὁ Παλαμᾶς παραπάνω, σὲ περιοχὴ τότε χέρση, μὲ δέντρος, ἀγριοβαλανιδιὲς και κισσοὺς πλεγμένους σ' αὐτὲς και σκοῖνα παντοῦ και κουμαριὲς και πλάτανια σκέπη σὲ πηγές, ἀνέβαινε στὸν λόφο τ' Ἀϊ Λιά. Καὶ συνήθως ἀνέβαινε ἐκεῖ ἐπάνω δυὸ ἐποχὲς τὸν χρόνον· τὴν ἀνοιξὴ μὲ τὴν ὀργιῶδη βλάστηση και τὸ λάλημα τοῦ κούικκου μιὰ και στὶς 20 Ἰουλίου τὴν ἄλλη, στὴν γιορτὴ τοῦ Ἁγίου. Τότε οἱ ἐξοχές, ποὺ διέσχιζε αὐτὸς κι οἱ φίλοι του, μοσχοβολοῦσαν παγκαρπία : ὠριμα ροδάκινα, ἀπίδια, δαμάσκηνα, σταφίδες. Σύγνεφα πετιόντανι στὸ πέρασμά τους οἱ μικροὶ φτερωτοὶ λωποδύτες τῆς ἐξοχῆς και τοῦ κάμπου ὄλου ἀπ' τοὺς κλάδους, ὅπου τρυποῦσαν τὴν ζαχαρόπηχτη σάρκα καρπῶν.

Ἐπισκεπτόταν ὁ Παλαμᾶς κάποτε και τὴν ἐξοχὴ τοῦ «Μεσόκαμπου», στὸ σύνορο τῆς περιφέρειας Μεσολογγίου — Αἰτωλικοῦ, στὰ πόδια τοῦ πρώτου βουνοῦ τοῦ Ζυγοῦ, ὅπου βρίσκεται τὸ «Κάστρο τῆς Κυρᾶ Ρήνης». Παχιὰ γῆ ἐκεῖ, μὲ πολλὰ σταφίδες κι ἀμπέλια κι ἐλαιόδεντρα. Καὶ βοσκὲς παραπάνω. Στὸν Μεσόκαμπο ὑπῆρχαν κι ὑπάρχουν μεγάλα, περιποιημέτα ἐλαιόδεντρα, ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα τῆς Ἑλλάδας και τῆς Μεσογείου ὄλης. Ἐκεῖ ἀσφαλῶς τὸ μάτι τοῦ Ποιητῆ πρόσεξε ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν δέντρων και στὸ πλῆθος τῶν βλαστῶν τὴν ἰδιαιτέρη φυσιογνωμία τοῦ ἀγαπημένου σ' ὅλους δέντρον, τῆς ἐλιᾶς. Εἶδε σ' αὐτὸ κάτι τὸ ξεχωριστό, μιὰ ἀτομικότητα. Εἶδε τὸ δέντρο - σύμβολο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τὸ δέντρο βοηθὸ τοῦ φτωχοῦ λαοῦ μας. Κι ἡ συγκίνησή του μᾶς ἔδωκε τὸ ποίημα :

*Εἶμαι τοῦ ἥλιου ἡ θυγατέρα
ἡ πιὸ ἀπ' ὄλες χαϊδευτή,
χρόνια ἡ ἀγάπη τοῦ πατέρα
σ' αὐτὸν τὸν κόσμον μὲ κρατεῖ.
*Ὅσο νὰ γείρω νεκρωμένη,
αὐτὸν τὸ μάτι μου ζητεῖ.
Εἶμαι ἡ ἐλιά ἡ τιμημένη.*

*“Οπου κι ἂν λάχω κατοικία,
δὲν μοῦ ἀπολείπουν οἱ καρποί.
Ὡς τὰ βαθιὰ τὰ γερατεῖα
δὲν βρίσκω στὴν δουλειὰ ντροπή.
Μ’ ἔχει ὁ Θεὸς ἐδλογημένη
κι εἶμαι γεμάτη προκοπή.
Εἶμαι ἢ ἐλιά ἢ τιμημένη!*

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Πήγαινε ὁ Παλαμᾶς, ἀσφαλῶς μὲ δικούς του ἢ μὲ συμμαθητάς του, πού οἱ γονεῖς τους εἶχαν βοσκές, σὲ στάνες ποιμένων στὸν Μεσόκαμπο. Μιά στάνη τότε εἶχε ποίηση, μάλιστα κατὰ τὴν ὥρα τοῦ γυρισμοῦ τῶν κοπαδιῶν στὰ μαντριά. Ἐπειτα οἱ κτηνοτρόφοι ἦταν κι εἶναι φιλόξενοι καὶ τὰ γαλακτερά ἀπὸ ὄλους μας ἀγαπητά. Μᾶς τὸ θυμίζουν οἱ στίχοι :

*Τὰ καλύβια τοῦ βλαχου στὸ Μεσόκαμπο
μᾶς καρτερᾶνε, σύντροφε, σὰν πρῶτα,
πᾶμε νὰ φᾶμε τὸ χλωρὸ τυρὶ
καὶ νὰ γευτοῦμε τὴν σκληρὴ μπομπότα.*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ἐπισκεπτόταν ὁ ἔφηβος καὶ τὴν ἐξοχή τ’ Αἰ Γιαννιοῦ. Καὶ τὴν ἀνοιξη. Καὶ τὸ καλοκαίρι στὸ πανηγύρι τῆς ἐκκλησίας. Γνώρισε ἐκεῖ φυσικὲς ὁμορφιές καὶ λιγερὲς κόρες στὸ χορὸ. Ἀντιλήφτηκε ἐπίσης πολὺ ἢ λίγο καὶ τὸν μόχθο τοῦ ἀγρότη. Καὶ συμπάθησε πολὺ τὸν ἐργάτη αὐτό, ὅπως καὶ τὸν θαλασσινὸ ἐργάτη. Ζωηρὴ ἐντύπωση τοῦ προξενούσε ἡ στοργή, πού ἔδειχνε ὁ γεωργὸς στὸ μικροσκοπικὸ δεντρύλλι, στὸν καλορατισμένο μὲ χαλκὸ βλαστὸ τ’ ἀμπελιοῦ, στὸ νέο κεντράδι, πού θὰ πρόσθετε ἓνα ἀκόμα ἡμερο ἄτομο στὸν «λαὸ» τῶν δέντρων.

Πολὺ ἀπολαυστικὴ, ἀγροτικὴ γιορτὴ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν στὶς ἐξοχὲς ὁ τρύγος.

ΤΟ ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΑΨΩΝ ΠΑΡΟΙΚΩΝ

Ἀναφέραμε παραπάνω τοῦ Γύφτους. Τὴν ἀνοιξη, ὅταν γλύκαινε ὁ καιρὸς κι εὐωδίαζαν τ’ ἀθισμένα δέντρα τῶν ἐξοχῶν, ἀκούονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὴν Βίγλα καὶ τὰ Ταμπακαριά πολλὰ τὰ βρέ κεκὲ κοᾶς κοᾶς τῶν βατράχων. Τότε ἄρχιζαν ν’ ἀντηχοῦν καὶ τὰ «νταούλια», οἱ πίπιζες καὶ τὰ τούμπανα τῶν Γύφτων, ἰδίως τὶς νύχτες. Εἶχαν φτάσει οἱ μελαψοὶ πάροικοι, κουβαλώντας τὰ ὑπάρχοντά τους καὶ τὰ σύνεργα τῆς τέχνης τους ἐπάνω σὲ ἄλογα ἢ γαῖδουράκια, ἀδύναμα καὶ κακοπαθημένα κι ἐκεῖνα, φάλαγγα ἀπ’ ἀνθρώπους μικροὺς μεγάλους καὶ ζῶα, πού τὴν τύχη τους τὴν συμπονοῦσαν οἱ ἄλλοι, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν ἐννοιωθάν τίποτε ἀπ’ τὴν συμπόνια τῶν ἄλλων. Κι ἔστηναν τὰ τσαντήρια τους σ’ ἀνοιχτοὺς χώρους, ἐκεῖ καὶ τ’ ἀμόνια καὶ τὰ φουσηρά τους. Κι ἄρχιζαν, ἄμα νύχτωνε,

μέ τὰ πνευστὰ ὄργανα καί μέ τὰ τούμπανα νά καλοῦν σ' ἔξοδο στίς δροσόλουστες ἐκτάσεις τούς ἀνθρώπους τῆς πολιτείας. Κι ἐτοιμάζονταν γιά τήν Πρωτομαγιά πρῶτα. Τήν γιορτή αὐτή τῶν λουλουδιῶν, οἱ γύφτισσες, πρὸ παντὸς οἱ νεαρές, στολισμένες μ' ἀνθινὰ στεφάνια στό κεφάλι καί στή μέση, σκορπιζόνταν στίς γειτονιές καί χόρευαν, λυγίζοντας φειδίσιο κορμί, ἀνοιγοκλείνοντας μυῦρα, φλογερά μάτια. Ὅσες δέ χόρευαν, τραγουδοῦσαν. Ἄλλες πάλι γύφτισσες γύριζαν κι ἔλεγαν τήν μοῖρα. Ἡ χρυσῆ νεολαία τοῦ τόπου ἦταν ἀνω κάτω :

*Μωρὴ ζητιانا, γύφτισσα, γιά πιάσε μου τὸ χέρι,
πές μου κι ἐμὲ τὴν μοῖρα μου, κανεὶς δὲ μᾶς κοιταζει.
Μοῦ τρώει γιαγκίνι τὴν καρδιά καὶ τὸ κορμὶ μαραζι,
κι ὁ λογισμὸς μου τί ποθῶ, τί τρέμω, δὲν τὸ ξέρει.
Συρτό, σὰν ἄγρια μουσική, γρικῶ τὸ λαλημα σου,
κι εἶναι γητεύτρα ἢ ὄψη σου, τοξεύτρα ἢ ματιὰ σου,
κι εἶμαι πρωτάρης, ντροπαλός, τσιγγάνα, καταλύτρα...*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Κάθε βράδι μέχρι τ' Ἄι Συμιοῦ καί πέρα ἀκόμα οἱ Γύφτοι ἔστηναν γλέντι ἔξω ἀπ' τὰ τσαντήρια τους, πού συνεκέντρωνε κόσμο ἀρκετό. Τὸ γλέντι ἀποκοτοῦσεν ἔξαιρετικὴ ζωηρότητα, ὅταν γινόταν γύφτικος γάμος.

Τὶς παραμονές τ' Ἄι Συμιοῦ γενικὴ δοκιμὴ οἱ πίπιζες καί τὰ τούμπανα. Καί τοῦ Ἄι Συμιοῦ οἱ ὀργανοπαῖχτες γύφτοι στίς δόξες τους. Μπρὸς αὐτοὶ καί πίσω ἀρματωμένοι καί πληθὸς πολὺ.

Γράφει ὁ ποιητής :

*Καὶ εἶδα τὸ πρόσωπο τοῦ γύφτου
λαλητῆ)
ἀλλασμένο καὶ ὠγκωμένο καὶ πλατὺ
καὶ πανάθλιο κι ἀπὸ τὴν ἀσκήμια,
Καὶ εἶτανε λαχάνιασμα καὶ ἀγῶνας...*

(Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου)

Ἄλλὰ οἱ Γύφτοι πρῶτα πρῶτα ἦταν τεχνίτες. Δούλευαν φιλόπονα τὸ σίδηρο, ἀφοῦ τὸ πύρωναν στό καμίνι, κι ἔφκιαναν καί πωλοῦσαν στήν χώρα—δὲν εἶχαν τότε ἀναπτυχθῆ οἱ εἰδικές βιοτεχνίες—πυροστιές, σκάρες, τηγάνια, τσιμπίδες. Ἐφκιαναν ἢ διώρθωναν μεταλλικὰ εἶδη. Ἡ «βράνασος» τέχνη τους βοηθοῦσε αὐτοὺς καί τὴν κοινωνία. Μοχθοῦσαν, ἰδροκοποῦσαν.

Κι ὁ ποιητής :

*Λαμπαδιάζει τὸ καμίνι
μέ τοῦ ἀγέρα τὰ φτερά
Λάμια ἀχόρταγη ξεσπάει
καὶ λυσομανᾶ ἢ φωτιά.*

*Κι ἄδραξε τὸ σίδηρο ἢ φωτιά
κι ἀπ' τὰ δόντια της θὰ βγῆ
σὰν λιοντάρι δαμασμένο
ἀπὸ ξωτικῆ βουλή.*

*Και τ' ἀσάλευτο τ' ἄμόνι
καὶ τολόγοργο σφυρί
βροντερὴ μιὰ μάχη ἀρχίζουν,
καὶ εἶναι πλάστης τὸ σφυρί.*

*Σφυροκόπα τὶς καδένες,
ὦ πιὸ ἐλεύτερε κι ἀπὸ τὸ τριγύρισμα
τσοῦ φτεροῦ,
σφυροκόπα τὶς καδένες καὶ τὰ σίδερα
τοῦ κακοῦ,
καὶ γιὰ τὸν Προφήτη σφυροκόπα
τὰ καρφιὰ τοῦ σταυρωμοῦ.*

(Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου)

Τοὺς συμπαθοῦσε ὁ λαὸς τοὺς Γύφτους, ποὺ «περνοῦν τὴν ζωὴ τους χωρὶς ἱστορία, χωρὶς ἔγνοια καταγωγῆς, χωρὶς σύνορα καὶ βλέψεις». Ἡ ζωὴ κι ἡ τύχη αὐτῶν τῶν περιπλανωμένων ἀνθρώπων ἐκράτησε τὴν προσοχὴ τοῦ Παλαμᾶ. Κίνησαν τὴν συμπάθειά του. Κάποτε, καταρρακτώδης βροχή, Μάη μῆνα, πλημμύρισε τὸ ἀπέραντο γήπεδο τῆς Βίγλας, σιμὰ στὴν Λιμνοθάλασσα, ὅπου εἶχαν κατασκηνώσει Γύφτοι, καὶ τοὺς χάλασε τὰ τσαντήρια. Μεγάλο κακό. Ὅλη ἡ κοινωνία τοῦ Μεσολογγίου συγκινήθηκε. Κι ὁ Διοικητὴς τοῦ ἐκεῖ Συντάγματος δάνεισε στοὺς κακόμοιρους τοὺς Γύφτους ἀρκετὲς κωνικὲς σκηνές. Τὶς σκηνές ἐκεῖνες τὶς ἔστησαν παρέκει, σὲ στεγνὸ χῶρο, καὶ συμμαζέψαν σ' αὐτὲς ὅ,τι εἶχαν περισώσει. Κατὰ τὸ βασίλειμα τῆς ἴδιας μέρας ἀκούστηκαν πάλι οἱ πίπιζες, σὰ νὰ μὴ εἶχε συμβῆ τίποτε. Καὶ τὸ ἄλλο πρωτὶ οἱ νεαρὲς γύφτισσες φρέσκες φρέσκες γύριζαν στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας, χαχάνιζαν, σταματοῦσαν διαβάτες γιὰ νὰ τοὺς ποῦν τὴν μοῖρα τους, ἀφοῦ γιὰ τὴν δική τους μοῖρα δὲν γνοιάστηκαν ποτέ.

Στὸ Μεσολόγγι—ποῦ ἄλλοῦ ; — εἶδε ὁ Ποιητὴς Γύφτους καὶ γνώρισε τὴν ζωὴ τους. Ἴσως εἶδε τέτοιους καὶ στὰ κοντινὰ μ' αὐτὸ μέρη· στὸ Αἰτωλικό, στὰ χωριὰ τοῦ κάτω Ἀχελώου, στὸ Ἀγρίνιο. Γνώρισε τὴν ζωὴ τῶν ἀλητῶν αὐτῶν τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς. Καὶ προσπάθησε νὰ εἰσδύση στὴ σκέψη τους καὶ στὸν κόσμον τῶν συναισθημάτων τους. Κι ἐκτέλεσε μὲ τὴν ζωὴ τους συγκρίσεις. Κι ἔπλασε σύμβολα καὶ δούλεψε κι ἐμφάνισε τὸ θαυμασιό ἔπος, ποῦ, ὅπως ξέρομε, ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσία τῆς ποιητικῆς του προσφορᾶς.

ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΑΞΙΔΙΑ

Ἐγύρισε μὲ δικούς καὶ ξένους ὁ Παλαμᾶς ὡς μαθητὴς καὶ φοιτητὴς πολλὰ μέρη τῆς Αἰτωλίας. Ἀνέβηκε στὶς κορυφές τῆς ἀπότομης Βαράσσοβας κι εἶδε τὴν γαλάζια λεκάνη τοῦ Πατραϊκοῦ, τὴν Πάτρα, τὶς μακριὲς προσχώσεις τοῦ Εὐήμου, λογιγασμένες κι ἄγριες τότε. Ἐδῶθε ἀπ' τὴν

Βαράσσοβα, στὸ στέρνo τοῦ ἀνατολικοῦ Ζυγοῦ ὁ νέος στάθηκε μπρὸς στὰ ἐρείπια τῆς θρυλικῆς πολιτείας τοῦ βασιλιᾶ Οἰνέα, τῆς Καλυδόνας, δέκα περίπου χιλιόμετρα ἀπ' τὸ Μεσολόγγι. Μὲ πόσο θαυμασμό ὀμιλεῖ γι' αὐτὴν ὁ Ὅμηρος ! Ἐδῶ, σ' ὅλη τὴν μεσημβρινὴ Αἰτωλία καὶ δυτικὰ ὡς τὸν Ἀχελῷο ἐντοπιζόταν ὁ Αἰτωλικός, μυθολογικός κύκλος. Στὴν Καλυδόνα συνεκέντρωσε κάποτε ὁ γυιὸς τοῦ Οἰνέα, ὁ ὠραῖος Μελέαγρος, τοὺς τότε βασιλικούς βλαστοὺς τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμα καὶ τὴν Ἀμαζόνα Ἀταλάντη— καὶ κυνήγησε, μὲ τὴν βοήθεια καὶ τοῦ Ἡρακλῆ, τὸ τέρας ἐκεῖνο — κακὸ θεήλατο—τὸν Καληδόνιο Κάπρο. Ὑπάρχουν καὶ σήμερα στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀρακύνθου πυκνὲς βαλανιδιές, ὅπου κρύβονται ἀγριογούρουνα, λιγοστὰ ὅμως, ἀπόγονοι τοῦ Κάπρου ἐκεῖνου.

Ὅχι μακριὰ ἀπ' τὴν Καλυδόνα βρισκόταν ἡ ἄλλη ὀμηρικὴ Πολιτεία, ἡ Πλευρώνα. Καὶ δυτικὰ, στὴν μεσημβρινὴ ἄκρη τοῦ Ἀρακύνθου, ἔξ μελίσ χιλιόμετρα ἀπ' τὸ Μεσολόγγι, ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια τῆς νεώτερης Πλευρώνας. Τὸ πελώριο ἰσοδομικὸ της φρούριο, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα διατηρεῖται θαυμάσια, εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οἱ πύλες μένουν ἀνοιχτές, διαλαλώντας τὴν ἐρημιὰ τῆς ἀρχαίας πολιτείας. Οἱ ἐπισκέπτες ἀνεβαίνουν καὶ ἀνεβαίνουν στὴν Πλευρώνα ἀπὸ τὸν Μεσόκαμπο. Πόσες φορές ἐπῆρε κι ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς μὲ τοὺς φίλους του τὸ ἀνηφορικὸ μονομάτι μὲ τὰ διαδοχικὰ ἰσώματα !

Πέρασε ἀπ' τὴν νεώτερη Πλευρώνα ὁ Λατῖνος ποιητῆς Ὀβίδιος καὶ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ θέαμα κάτω τοῦ κάμπου, τοῦ Ἀχελῷου, τῆς θάλασσας καὶ τῶν νησιῶν, τὶς περιέγραψε μ' ἐκλεκτοὺς στίχους.

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ καὶ σήμερα σ' ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς πεδιάδας, κάτω ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες, Αἰτωλικὲς πόλεις, ὁ γεωργός, ὀργώνοντας τὴν γῆ ἢ βολοκοπώντας τὴν, σκύβει καμμιά φορὰ καὶ ξεκολλᾷ ἕνα κομμάτι ἀπὸ ἀγγεῖο ἀρχαίας ἐποχῆς, μικρὸ, ἐλάχιστο κατακάθι στὴν κατεβασιά τῆς ἱστορίας μας.

Στὰ νεώτερα χρόνια ὁ λαὸς τῆς Αἰτωλίας ὀλόγυρα ξέχασε τὴν Πλευρώνα. Καὶ τὰ ἐρείπια μὲ τὸ κάστρο της τὰ λέγει : «Τῆς Κυρὰ Ρήνης τὸ Κάστρο». Φαίνονται, εἰν' ἀλήθεια, ἐκεῖ ψηλὰ καὶ μερικὰ Βυζαντινὰ ἐρείπια. Κι ἕνας θρυλὸς ὀμιλεῖ γιὰ τὴν Εἰρήνη τὴν Παλαιολογινα, ποὺ κατέφυγε μὲ τὸν γυιὸ της στὴν Πλευρώνα κι ἔμεινε κεῖ. Στὴν Πλευρώνα ὁ Δροσίνης ἐτοποθέτησε τὸν μῦθο τοῦ «βασιλιᾶ Ἀνήλιαγου». Κι ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἄφησε στίχους σχετικούς μ' αὐτὴ :

*Ἐκεῖ στὸ φουμιστὸ τῆς Κυρὰ Ρήνης Κάστρο,
τὸ καλοκαίρι μιὰν ἀγῆ
τᾶλογο ἀσάλεντο, γυρμένο πρὸς τὴν γῆ
λαμπύριζε σὰν ἄστρο :
καὶ τὰ φτερά του τὸ καθένα σὰ σπαθί,
καὶ τὸ βαθὺ γαλάζιο τοὺς τᾶδειχνε σάμπως μαῦρα,
κι ὁ ἀνασασμός του λαύρα.
Καὶ γνώρισα τὸν Πήγασσο·*

κι ἔκραξα : — Ἐσὺ ἐδῶ ;
Καὶ μὲ ἀποκρίθηκε·

— Προσμένω

ἀπὸ τοῦ Μπάυρον τὸν καιρὸ
τὸν ἔχασα τὸν καβαλλάρη...

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Πῆγε ὁ Ποιητῆς πολλές φορές στὴν μικρὴ, Αἰτωλικὴ Βενετία, τὸ Αἰτωλικό. Καὶ προχώρησε δυτικὰ πρὸς τὸ Νηχώρι καὶ τὸν κάτω Ἀχελῷο. Ἀγνάντεψε τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν πύργο τῆς Κυρὰ Βασιλικῆς, τῆς εὐνοουμένης τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Διηγεῖται :

*Θυμᾶμαι βραχοστύλωτο χωριὸ τὴν Κατοχὴ,
πὺρ ταπεινὸ κι ἀντίπερα τὸ πράσινο Νιοχώρι,
στὴ μέση τοῦ Ἀσπροπόταμου πλατειὰ τὴν ταραχὴ·
θυμᾶμαι τὴν περαταριὰ καὶ τοῦ παπᾶ τὴν κόρη.*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ὅλες οἱ ἐκτάσεις τῆς γῆς ἀπ' τὸν Ἀχελῷο, τὸ Αἰτωλικό ὡς τὸν Ἀράκυνθο τὰ παλιὰ χρόνια κατακλύζονταν ἀπὸ τὸ ποτάμι. Κι ὁ μῦθος ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ ἐπάλαισε μὲ τὸν Ἀχελῷο — τὸ τέρας, ὁ Ἡρακλῆς καὶ τοῦ ξεκόλλησε τοῦ τερατος τὸ ἓνα κέρατο — τὸ «κέρας τῆς Ἀμαθείας» — τὴν εὐφορία τῆς γῆς ἀπ' τὶς προσχώσεις καὶ τὰ νερά. Ὁ Ἀράκυνθος, σὲ κάποια κοσμογονικὴ ἀναστάτωση κόπηκε — ὁ κύριος κορμὸς του — στὴ μέση καὶ σχηματίστηκε κι ἔμεινε ἓνα πελώριο χαράδρωμα. Τὸ χαράδρωμα αὐτό, ποῦ διευκολύνει τὴν συγκοινωνία πρὸς τὴν βορεινὴ Αἰτωλία καὶ ποῦ μὲ τὰ χρόνια ντύθηκε μὲ δάση, εἶναι τὰ «Κύκνεια Τέμπη» τῶν ἀρχαίων, ἢ «Αἰτωλικὴ Κλεισούρα» τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἢ «Κλεισούρα» τῶν σημερινῶν κατοίκων.

Καθὼς μπαίνομε στὴν Κλεισούρα, ἀριστερά, σὲ μιὰ σπηλιὰ τοῦ κάθετου βράχου τῆς πλαγιᾶς βρίσκεται τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσης — τῆς Ἁγίας Λεοῦσας, — ποῦ γιορτάζει τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου καὶ συγκεντρώνει στὸν στενὸ χῶρο χιλιάδες προσκυνητάς. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ Γιάννης Γούναρης, ὁ γενναῖος ἡπειρώτης, ποῦ εἶχε προδώσει τὸ μυστικὸ τοῦ Βρυῶνη σιοὺς Μεσολογγίτες, κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία, συντριμμένος ἐπειδὴ οἱ Τουρκαλβανοὶ εἶχαν ἐκτελέσει στὴν Ἄρτα τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιά του, ἐπῆγε στὴν Ἁγία Λεοῦσα κι ἔγινε καλόγερος. Γι' αὐτὸν ὁ Κρυστάλλης ἔγραψε τὸ ποίημα «Ὁ Καλόγερος τῆς Κλεισούρας».

Τὸ βλοσυρό, τιτάνιο θέαμα τῶν βράχων τῆς Κλεισούρας εἶχε προξενήσει στὸν μικρὸ Παλαμᾶ ζωηρὴ ἐντύπωση.

Κάποτε ὁ Ποιητῆς, συνοδευόμενος ἀπὸ συγγενῆ του, διάβηκε τὴν Κλεισούρα μ' ἀμάξι κι ἀντίκρουσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἄστρομμα τῆς ὀμορφιάς τῆς λίμνης Λυσιμαχίας κι ἔπειτα τῆς Τριχωμιάδας. Ἔμεινε ἐκπληκτός. Κι ἀργότερα, πολὺ ἀργότερα — στὰ 1932 — ὅταν τοῦ ξαναθύμισαν τὸν τόπο ἐκεῖνο, ἔγραψε γιὰ τὸ Ἀγρίνιο τὸ θαυμάσιο ποίημα :

Χαρά, τρισύλλαβο ὄνομα λαμπρόηχο, τὸ Βραχώρι,
κι ἐσὸ λαμπρὴ τῆς Ρούμελης χαρά, δουλεύτρα κόρη,
κι ἂν ἄλλο πῆρες ὄνομα, θαμμένο στὰ βιβλία,
μ' ἀρέσει τ' ἀρματωλικὸ ὄνομά σου·
μὲ τοῦτο καὶ ὀλοζώντανη τὴ βλέπει ἢ φαντασία
τὴ ζωγραφιά σου.

Ἡῦρα μέσ' τὰ λαγκάδια σου παρθένα κατατόπια,
κι ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς Κλεισούρας κάστρα σὰν κυκλώπεια.
Πέρασα στὰ νερόχαρα τοῦ Ἀλάμπεη γεφύρια
παιδί γιὰ νᾶρθω ἀσήμαντο σ' ἐσένα.
Κῆποι, νερά, σπίτια, πουλιά, γλαστροῦλες, παραθύρια
σ' ἐσὲ ἦταν ἓνα.

Θυμοῦμαι· κάποιας λίμνης σου φανταχτερῆς, μὲ μέρα
Θωριά σὰ νὰ μὲ φτέρωσε σ' ἄλλου πλανήτη ἄερα,
καὶ τ' Ἀσπροπόταμον ἄκουσα κι ἀπὸ μακριὰ τὸ ρέμα
νὰ μοῦ βουίζη, ὄρμη ἐνὸς πλάστη κόσμου,
δειλός, ὀκνός, μὰ ὠρθώνανταν μὲ ξαναμμένο αἶμα
τὰ νιᾶτα ἐμπρός μου.

Ο «ΜΙΣΕΜΟΣ»

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἔζησε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς παιδί καὶ ἔφηβος. Ἡ Πόλη - Ἀπόμαχος τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα, γεμάτη ἐρειπωμένες ντάπιες καὶ θαλερές δάφνες, ἐδημιούργησε στὸν ἐκλεκτό της βλαστὸ ἀπειρες ὄσες ἐντυπώσεις, ὑπέβαλε σκέψεις, παρορμήσεις. Ἡ κοινωνία τοῦ μικροῦ τόπου — παλιὰ κοιτίδα ὠραίων ἀρετῶν — κι ὁ φυσικὸς χῶρος μὲ τὶς γοητευτικὲς καλλονές καὶ ἡ μελαγχολικὴ ἀλλ' ὑποβλητικὴ ἔρημιὰ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων τῆς Αἰτωλίας κι αὐτὰ ἐβόηθησαν σημαντικά.

Στὸ Μεσολόγγι ὁ Ποιητῆς ἀντιλήφθηκε πολὺ νωρὶς τὸν σπουδαῖο ἐθνικὸ καὶ πολιτιστικὸ ρόλο, πού εἶχε παίξει ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον ἐκεῖ ἡ οἰκογένεια τῶν Παλαιμαίων. Πολὺ εἶχεν ἐπιθυμήσει νὰ γνωρίσῃ τί περιεῖχαν τὰ ἔργα τοῦ προγόνου του, τοῦ Παναγιώτη Παλαμᾶ, τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ Προέδρου τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς στὰ 1770. Τὰ κατάλοιπα ὁμως τοῦ φωτισμένου, ἀλλὰ κι ἐνθουσιώδους κι ἀποφασιστικοῦ ἐκείνου ἀνθρώπου, εἶχαν χαθῆ κατὰ τὸν «Χαλασμό».

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου 1875 ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς ἐπῆρε τὸ πτυχίον τοῦ γυμνασίου. Τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός — γιὰ κάθε ἔφηβο — τὸ γιόρτασεν αὐτὸς κι οἱ στενοὶ του φίλοι μ' ἓνα δεῖπνο στὸ δροσόλουστο καὶ ρομαντικὸ κέντρο τῆς ΒΙΓΛΑΣ. Τὴν περιγραφὴ τοῦ δεῖπνου ἐκείνου τὴν ἔδωκεν ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς τὸ 1923 σ' ἓνα φίλο μας, πού εἶχεν ἐκδώσει τότε στὸ Μεσολόγγι τὸ περιοδικὸ «ΒΙΓΛΑ».

Ὁ νεαρὸς τελειόφοιτος, πού τὴν ὥρα συλλογιζόταν τὸ ταξίδι στὴν

Ἀθήνα καὶ τὶς μέλλουσες σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο, εἶχε συγκροτήσει, σὲ γενικὲς γραμμὲς τουλάχιστο, ἰδέα, ἀντίληψη γιὰ τὶς ἀξίες τῆς Πατρίδας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς καθόλου ζωῆς, τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Κι ἀσφαλῶς θὰ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ξεχωρίζη τὰ ὑγιᾶ καὶ στέρεα στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας ἀπὸ τὰ νεκρὰ ἢ στατικά, ἀπατηλὰ κι ἐπιτηδευμένα. Εἶχε δηλαδὴ σχηματίσει ὀρθὴ βιοθεωρία. Συλλογιζόταν ὁ Παλαμᾶς τὸ ταξίδι στὴν Ἀθήνα, τὸ συλλογιζόταν ὁμως μᾶλλον μὲ λύπη, ὅπως βλέπομε στοὺς στίχους τοῦ «Μισεμοῦ» :

*Καὶ πίσω ἀπ' τὶς Βαράσοβες καὶ πίσω ἀπ' τοὺς Ζυγούς
τὰ μάτια μου τετράπηλες κορφές τὰ μαγνητίζουν,
καὶ πέρα ἀπ' τὰ βαλτόνερα, ποὺ μὲ λαγοκοιμίζουν,
τί πολιτεῖες, τί θάλασσες, ποὺ δὲν τὶς βάζει ὁ νοῦς !*

*Μ' ἐσᾶς, ψαράδες, λείψανα πρωτάρχιστου καιροῦ,
νὰ ζοῦσα ὀκνή καὶ ἀργή ζωὴ στὰ ξάγναντα, στὰ ρήχια !
Μά, ὦ πόθε !, μέσα μου ἔμπηξες τὰ σουβλερά σου νύχια.
Καὶ πάω ἄλλοῦ νὰ πλανηθῶ καὶ πάω νὰ γείρω ἄλλοῦ...*

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Κι ἔφτασε κάποια μέρα ὁ Ποιητὴς στὴν Πρωτεύουσα, στὸ «Κλεινὸν Ἄστυ» τῶν καθαρολόγων Ρωμαντικῶν. Ἐνδοξα μνημεῖα τοῦ παρελθόντος ἐκεῖ. Λαμπρότητα τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Κρατικῆς Ἐξουσίας. Μεγάλη, πλουσία καὶ προηγμένη κοινωνία. Πολλά, καὶ μερικὰ ἀνώτερα, Πνευματικὰ Ἰδρύματα. Κι οἱ καλλονές τῆς Ἀττικῆς γῆς περίσσειες. Κι ἔγινε σπουδαστὴς τῆς Νομικῆς, ἀλλὰ κι ἐργάτης τῆς πέννας. Ἐργάτης ὁμως τῆς πέννας — κυρίως ἀριστοτέχνης, σμιλευτὴς στίχων—μὲ γλυκὺ λυρισμό, μὲ βαθὺ στοχασμὸ καὶ προπαντὸς μὲ γνήσιο, ἑλληνικὸ, ἔθνικὸ παλμό.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1926 γιορτάστηκε μ' ἐξαιρετικὴ λαμπρότητα ἡ ἑκατονταετηρίδα τῆς «ΕΞΟΔΟΥ» στὸ Μεσολόγγι, ὅπου συγκεντρώθηκαν χιλιάδες Ἕλληνες. Τότε κατέβηκε στὴν πατρίδα τοῦ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς γιὰ τελευταία φορά. Καὶ τὴν ἡμέρα τῶν Βαΐων, στὰ «ΗΡΩΑ», πλημμυρισμένα ἀπὸ κόσμο, ἀφοῦ τελείωσε τὸ ἐπίσημο μνημόσυνο κι ἐνῶ ἀκόμα ἀκούονταν οἱ κανονιές ἀπ' τὸν στόλο, ὁ Ποιητὴς στάθηκε στὸ διάζωμα τοῦ μεγάλου Τύμβου τῶν Πεσόντων κι ἀπήγγειλε τοὺς στίχους :

*Γῆ μοιρόγραφη, πᾶνε ἑκατὸ χρόνια
πῶς τὴν δαρμένη κράτησες Ἑλλάδα
στὸ λυγισμένο τὸ κορμί σου ἀπάνου,
Γῆ στοιχειωμένη,*

Μοῦσα τῶν Πανελλήνων ταιριασμένη
μὲ τοῦ σοφοῦ ρυθμοῦ τὸ βῆμα, γίνε
ψαλμὸς ἐσὺ στὴν ἑκατοχρονήτρα
τῆς Γῆς μου χάρη·

Ψάλε πάλε : «Καημένο Μεσολόγγι,
δαρμός, κλημὸς καὶ μοιρολόϊ σέ λένε.
Πῶς κλαῖνε μάνες γιὰ παιδιά, γιὰ μάνες
παιδιά πῶς κλαῖνε...

Δὲν κλαῖμε ἐμεῖς τὸν σκοτωμό, ἐμεῖς κλαῖμε
τὸν σκλαβωμό. Ἄ! τὸ βράδι τοῦ Λαζάρου...
Πατρίδα, ποιὸς θ' ἀδράξη ἀπὸ τὰ νύχια
κι ἐσὲ τοῦ Χάρου ;

Χριστέ γιὰ τοὺς πιστοὺς σου ξημερώνει
χαροποιά ἢ γιορτή σου ἢ βαγιοφόρα,
τρυπᾶν ἐμᾶς τὰ καρφιά τοῦ Σταυροῦ Σου,
Χριστέ, ἀπὸ τώρα !

Ἄνοῖχτε κι οἱ ἐκκλησιές, δακρῦστε εἰκόνες,
κατάσταυρα ὄλες μᾶς χτυπᾶν οἱ μπόρες...
Τοῦ κόσμου τ' ἀποπαῖδια ἐμεῖς. Περνᾶνε
κι οἱ μέρες κι οἱ ὥρες...

Μὰ δὲν περνᾶμ' ἐμεῖς, γυρτοὶ ραγιάδες !
Ἐμπρός ! Ὁρθοί ! Μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι.
Μπροστὰ οἱ γεροί, κατάμεσα οἱ γυναῖκες,
ἐλάτε οἱ γέροι,

κι οἱ λαβωμένοι κι οἱ ἄρρωστοι κι ὄσοι ἤρωες
καὶ ζωὴ καὶ τάφο γῆ δὲ θέλετ' ἄλλη,
τὸ δαυλὶ σᾶς ἀγιάζει τοῦ Δεσπότη
καὶ τοῦ Καψάλη.

Τὰ γιοφύρια ; γκρεμός ! Καὶ τὰ παιδάκια ;
πνιγμός ! Οἱ δρόμοι ἀπὸ παντοῦ πιασμένοι
τοῦ γλυτωμοῦ... Ἡ σφαγή, ὁ χαμός, ἡ φλόγα...
φυχή δὲ μένει...

Μοῦσα τῶν Πανελλήνων, ἡ θυσία
μένει καὶ ἀπὸ τὴν τέφρα της τὸ Γένος
γιὰ νέα γραφτὰ κι ἐσὺ γιὰ νέα τραγούδια.
Κι ἡ ἀθανασία !

Μεσολόγγι ! χαρὰ τῆς Ἱστορίας,
Γῆ ἐπαγγελμένη ! Πᾶνε ἑκατὸ χρόνια,
κι ἄς πᾶνε, Ἡ θύμηση ἄχρονη μπροστὰ σου
θὰ γονατίζει.

(Περάσματα καὶ χαιρετισμοί)

ΠΑΛΑΜΑΣ, Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΜΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ

Τὰ χρόνια, πού προβλήθηκε ὁ Παλαμᾶς ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος, σχεδὸν δὲν ὑπῆρχε στὸν τόπο πραγματικὴ πνευματικὴ, ἔθνικὴ ἡγεσία. Ὅσοι ἐμφανίζονταν τότε ὡς πνευματικοὶ ἡγῆτορες τοῦ τόπου, οἱ Καθαρολόγοι Ρωμαντικοί, οἱ ὁποῖοι — σχεδὸν ὅλοι — ἀγνοοῦσαν ἢ περιφρονοῦσαν τὴν Δημοτικὴ μας Μοῦσα, ἐκδήλωση συνεχῆ κι ἀδιάσπαστη τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμα, καὶ τὴν ἔθνικὴ λαλιά, τὴν Δημοτικὴ γλῶσσα, στὸ πλαστικὸ ὑλικὸ τῆς ὁποίας, ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, ἔχουν ἀποτυπωθῆ τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὁ πλούσιος συναισθηματικὸς του κόσμος κι ἡ λεπτὴ, ἐκφραστικὴ του δύναμη, δὲν ἐγνώριζαν τὴν ζωὴ τοῦ Λαοῦ καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν σὲ θέση ν' ἀντιληφτοῦν τοὺς πόθους του.

Ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς, σπουδαστὴς κι ἐργάτης τῆς πέννας, γαλουχημένος μέσα στὴν ἥρωικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Μεσολογγίου, τῆς μικρῆς Πατρίδας μὲ τὴν τρανὴ ἱστορία, αὐτός, πού ἐκεῖ τὸν εἶχε συγκινήσει καὶ συγχρόνως τὸν εἶχε διδάξει κάθε τί τὸ ἔθνικὰ ὠραῖο κι ὑψηλὸ ὁ κόσμος τῶν ἀγωνιστῶν ἢ τῶν ἀπογόνων τους, εἶχε νοιώσει ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀδάμαστης ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ τὴν «ταγμένη μοῖρα» τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ὡς πρωτοπόρου στὴν διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδας καὶ στὴν οἰκοδόμησι πολιτισμοῦ. Κι εἶχεν ἀντιληφθῆ, 60 ἢ 70 χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἑνὸς κομματιοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, τὸν ὀρθό, τὸν ἴσιο δρόμο, πού ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσει τὸ Ἔθνος. Ἔτσι βρέθηκε σ' ἀντίθεση μὲ τὸν κόσμον τῶν Καθαρολόγων καὶ γενικὰ μὲ τὸν κόσμον τῶν οὐτοπιστῶν, πούκαὶ ἂν εἶχαν ἀγαθὰς προθέσεις, ὁμως ἐβλαπταν, ἴσως χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν, τὴν πνευματικὴ, ἔθνικὴ ὑπόθεσι. Ἐγινε λοιπὸν ὁ Παλαμᾶς, πρῶτος αὐτὸς μετὰ τῶν ὀλίγων στὴν ἀρχὴ ὁμοϊδεατῶν του, ἀθλητῆς τοῦ ἔθνικοῦ πνεύματος καὶ ἤθους, λαμπαδοδρόμος, ἐμπνευστῆς καὶ σύντροφος τῶν πολλῶν, τοῦ λαοῦ μας ὅλου. Καὶ ὁ Λαὸς μας τότε, πού ὁ Παλαμᾶς τὸν εἶχε πρωτογνωρίσει ἀπ' τοὺς ψαρᾶδες, τοὺς ἐξωμάχους καὶ ναυτικούς, τοὺς συμπολίτες του, στὸ Μεσολόγγι, θαυμάζοντας τὴν δόξα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, λαχταροῦσε νὰ γίνῃ κάτι ἀκόμα τρανὸ, κάτι πάλι ὠραῖο κι ἀληθινό. Καὶ προχώρησε ὁ Ποιητὴς στὸν ἀγῶνα, ἀγῶνα γιὰ ἓνα ὠραῖο Ἑλληνικὸν κόσμον, χωρὶς-ζυγὸ προγονοπληξίας, χωρὶς ταπεινότητες πατριδοκαπηλείας. Ἔτσι τέθηκε μπρὸς στὸν Ἑλληνικὸν Λαὸ τὸ ὠραῖο σύνθημα: Συμπλήρωσι τῆς ἔθνικῆς ἀποκαταστάσεως μὲ τὴν ἀπελευθέρωσι τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Καὶ ἀνάδειξε ἑνὸς νέου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἄλλὰ τὰ συνθήματα, ὅσο ἐντυπωσιακὰ κι ἂν φαίνονται, γιὰ νὰ παρακινήσουν λαὸ, ὅπως ὁ Ἑλληνικός, ν' ἀναλάβῃ ἀγῶνες καὶ νὰ δεχθῆ

θυσίες, χρειάζονταν έρμηνεία, έρμηνεία λεπτή, ύψηλή από πνευματικούς ηγέτας. Έτσι γίνονται νοητά. Χρειάζεται επίσης επίδεξις αγώνας φωτισμένων ηγητόρων για να έξουδετερώνεται ή στείρα αντίδραση. Και τὰ χρόνια εκείνα έκδηλώθηκε κάτι σαν αντίδραση στους πόθους του λαού μας «άπ' έξω»: Ζένα και κακόβουλα δημοσιεύματα άμφισβητούσαν άκόμα και την καταγωγή των νεωτέρων Έλλήνων. Και όμόδοξοι Ισχυροί, πού, από ένδεχόμενη βοήθειά τους ό Έλληνισμός περίμενε πολλά, έξαφνα άλλαξαν διαθέσεις και κινήθηκαν για να δημιουργήσουν, εις βάρος έλληνικών χωρών και πληθυσμών, μιá ανεξάρτητη και μεγάλη Βουλγαρία. Τά γεγονότα αυτά σκόρπισαν πένθος και βαθεία άπογοήτευση στην Έλλάδα. Ό Έλληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 φάνηκε στους πολλούς ότι θά άποτελούσε την πρώτη έθνική μας έξόρμηση, μετά τó θρυλικό 1821. Άλλά ή έθνική έκείνη έπιχείρηση, επειδή έλειπε άπ' τόν τόπο πραγματική πολιτική και πνευματική ηγεσία, ώδήγησε σ' έθνική συμφορά. Ταπεινώθηκε τó Έθνος μας όλο. Ό Παλαμάς αισθάνθηκε βαθιά την θλίψη του Λαού και την άποθάρρυνσή του. Και κατεύθυνε τις προσπάθειές του με τó έργο του να τονώσει τó ήθικό του Λαού. Εύτυχώς οί όμοϊδεάτες πλήθαιναν σιγά σιγά. Με των στίχων του τόν μεγαλήγορο λυρισμό φώτισε πέρα πέρα κάθε έπεισόδιο τής έθνικής μας ιστορίας. Η Μούσα του έφετερούγισε με πανηγυρικούς διθυράμβους στα ύψη, όπου έπέταξε άλλοτε τó Έθνος. Κι ή ίδια κατέβηκε με θρήνο, άλλα κι έγκαρτέρηση στα τάρταρα, όπου συμφορές τó είχαν για ένα διάστημα ρίξει. Άποθέωσε την αρχαιότητα. Ό στίχος του ύμνησε τὰ πλαστικά κορμιά του στίβου και τὰ μάρμαρα τής θείας τέχνης των αρχαίων προγόνων. Έξεθείασε τις βουλές και τὰ τολμήματα εκείνων, πού στάθηκαν πρῶτοι σκαπανείς του πολιτισμού. Ίδιαίτερα ό Παλαμάς πρόσεξε την θαμβωτική πορφύρα του Βυζαντίου. Έπη όλόκληρα άφιέρωσε σε Βυζαντινούς Αυτοκράτορας, πού περιέφεραν σ' άνατολή και δύση νικηφόρες τις στρατιές τής «Θεοφυλάκτου Αυτοκρατορίας». Έπειτα πρόβαλε στόν Λαό με όλη την λαμπρότητά του τó έπος του 1821 και ιδιαίτερα τόν αγώνα και την Θυσία των «Έλευθέρων Πολιορκημένων». Έτσι τó Έθνος με την βοήθεια των γνησίων, πνευματικών ηγετών του και με την όργάνωση των δυνάμεών του από άξιους πολιτικούς ηγέτας σιγά σιγά βρήκε τόν δρόμο του. Τόν Όκτώβριο του 1912 έφτασε ή ώρα για την πρώτη έθνική έξόρμηση. Τό Έθνος τότε ξεσηκώθηκε όλο. Κι ό έθνικός μας Ποιητής σάλπισε :

*Έμπρός, βοννά, ψηλώστε μας,
κι ό θάλασσα, να ή ώρα!
Στοιχείωσε τὰ καράβια μας
και βόηθα νικηφόρα.
Ξανά του Ρήγα ή σάλπιγγα
και πάει στα μεσουρανια!
«Μαυροβουνιού καπλάνια
και Όλύμπου σταυραϊτό!».*

Ἐμπρός, ἀδέρφια, ἀτράνταχτοι!
Κι ἂν πέφτη ἀστροπελέκι,
νά! τὸ σπαθὶ γοργάστραψε,
βρόντησε τὸ τουφέκι.
Κρήτη, ὁ Μωριάς, ἡ Ρούμελη,
ἐμπρός! ἡ Ἑλλάδα λάμπει,
ἀχολογᾷ οἱ καμποὶ,
καίνε οἱ καρδιές. Ἐμπρός!

(Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιά).

Μεσολόγγι 8 Σεπτεμβρίου 1959

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. Ὁ Παλαμᾶς στὸ Μεσολόγγι
2. Λίγα, ἀλλ' ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου.
3. Τὸ Μεσολόγγι μετὰ τὸν ἀγῶνα.
4. Κοινωνικαὶ συνήθειες καὶ παραδόσεις.
Τὸ Πανηγύρι τ' Ἀἰ Συμιοῦ.— Χαρὲς καὶ λύπες.— Οἱ σύγχρονοι τοῦ Παλαμᾶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι.
5. Ἐρησκευτικὲς Παραδόσεις.
6. Πνευματικὴ κατάσταση τοῦ τόπου.
7. Ἡ φυσικὴ ὁμορφιὰ τοῦ τόπου.
8. Ἡ Λιμνοθάλασσα.
9. Τὸ Μεσολόγγι ἀπ' τὴ θάλασσα.
10. Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Κλείσοβα.
11. Οἱ ἐξοχές τοῦ τόπου καὶ οἱ ἐποχές.
12. Τὸ ξαναγύρισμα τῶν μελαψῶν Παροίκων.
13. Ἐκδρομὲς καὶ μικροταξίδια.
14. Ὁ «Μισεμός».
15. Τὸ τελευταῖο ταξίδι στὸ Μεσολόγγι.
16. Παλαμᾶς, ὁ ἔθνικός μας Ποιητής.

